

Makale Gelişi:
30.05.2024
Makale Kabulü:
25.06.2024

Araştırma
Makalesi

Uluslararası Siyaset Dergisi

U S J o u r n a l

ERMENİ KAMU DİPLOMASİSİNDE TÜRK KARŞITLIĞI

Zeynep Tekinalp
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
zeyneptknlp@gmail.com
ID 0000-0003-3370-6352

Doç. Dr. Yavuz Cankara
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
İktisadi İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
ID 0000-0002-9553-9708

ÖZET

Küreselleşme ve teknolojinin gelişmesi birçok mecrada değişimler getirmiş ve bu değişimlerden biri de diplomasi alanında olmuştur. Geleneksel diplomaside hükümetten hükümete gerçekleşen görüşmeler çağa uyum sağlayamamıştır. Ülkeler imajlarını olumlu yönde ilerletmek ve çıkarlarına ulaşmak için yeni bir diplomasi türüne ihtiyaç duymuştur. Bu noktada ortaya çıkan kamu diplomasisi, ihtiyaçlara karşılık vermiş ve dünyada yaşanan gelişmelere uyum sağlamıştır. Kamu diplomasisiyle birlikte artık toplumlar da diplomasiye dâhil olmuş ve fikirleri dikkate alınmıştır. Kamu diplomasisinin çeşitli faaliyet alanlarını kullanan ülkeler, toplumları etkileyebilmekte ve kendi görüşleri çerçevesinde ikna etmeyi başarabilmektedir. İkna neticesinde ise hükümet kararlarına tesir edilmektedir. Kamu diplomasisi faaliyetlerinin gücünü uzun yıllar önce fark eden Ermeniler, bu alanı oldukça aktif bir şekilde kullanmıştır. Ermeniler, faaliyetlerinin temellerini "Türk düşmanlığı" üzerine atmış, böylelikle "masum" görünümünü desteklemişlerdir. Konunun daha net anlaşılabilmesi için çalışmada ilk olarak kamu diplomasisi kavramı, aktörleri ve türleri açıklanmıştır. Daha sonra Ermenistan ve Ermeni diasporasının neden kamu diplomasisine ihtiyaç duyduğu irdelenmiştir. Ardından ise Ermenilerin din, lobcilik, eğitim, ünlü isimler, medya ve dijital alan faaliyetleri sıralanmıştır. Faaliyetlerin incelenmesiyle birlikte Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan için olumsuz bir imaj görünümü sunduğu görülmüş ve Türk karşıtlığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Türk, Kamu Diplomasisi.

Atf Bilgisi: Zeynep Tekinalp, Yavuz Cankara. "Ermeni Kamu Diplomasisinde Türk Karşıtlığı", *Uluslararası Siyaset Dergisi* 2, sayı 1 (2024): 17-46.

Çıkar Çatışması Beyanı:
Etik Kurul Onayı:
Finansal Destek Beyanı:
Yazar Katkı Beyanı:

Yazarlar çıkar çatışması beyan etmemiştir
Yazarlar etik kurul onayı gerekmediğini beyan etmiştir
Yazarlar finansal destek almadıklarını beyan etmiştir
1. yazar % 50, 2. yazar %50

Article Received:
30.05.2024
Article Accepted:
25.06.2024

Research Article

Uluslararası Siyaset Dergisi

U S J o u r n a l

ANTI-TURKISH SENTIMENTS IN ARMENIAN PUBLIC DIPLOMACY

ABSTRACT

The advent of globalization and the development of technology have brought changes in many channels, and one of these changes has occurred in the field of diplomacy. In traditional diplomacy, government-to-government negotiations often failed to adapt to the modern age. Countries needed a new type of diplomacy to positively enhance their image and achieve their interests. Public diplomacy emerged as a response to the evolving global landscape, involving societies and considering their viewpoints. Unlike traditional diplomacy, public diplomacy engages societies in the diplomatic process and takes their opinions into account. By utilizing various fields of activity within the context of public diplomacy, countries can influence societies and persuade them based on their perspectives. As a result of this persuasion, government decisions are influenced. Armenians, who recognized the power of public diplomacy activities many years ago, have actively employed this field. They have based their activities on the concept of "Turcophobia," thereby maintaining the perception of their innocence. To gain a deeper understanding of the subject matter, an explanation of the concept, the actors involved, and the different types of public diplomacy is necessary. Subsequently, the rationale behind the necessity of public diplomacy for Armenia and the Armenian diaspora is scrutinized. The endeavors of Armenians across various domains, including religion, lobbying, education, celebrity endorsements, media, and digital platforms, are then enumerated. Through a comprehensive examination of these activities, it becomes evident that Armenians portray a negative image of Türkiye and Azerbaijan, and anti-Turkish sentiments prevail.

Key Words: Armenian, Turkish, Public Diplomacy.

To Cite: Zeynep Tekinalp, Yavuz Cankara. "Ermeni Kamu Diplomasisinde Türk Karşıtlığı", *Uluslararası Siyaset Dergisi / US Journal 2*, no.1 (2024):17-46.

Conflict of Interest Statement: Authors declared no conflict of interest
Ethics Committee Approval: Authors declared article does not require ethics committee approval
Financial Support Statement: Authors declared that there was no financial support
Author(s) contribution Statement: 1st author 50%, 2nd author 50%

Giriş

Kamu diplomasisi kavramını literatüre kazandıran Gullion, kavramın tanımını, farklı ülke hükümetlerinin kamuoyu oluşturması ve bu oluşturulan kamuoyunun ülkenin dış politikasına etki etmesi, ülkeler arası iletişim ve kültürler arası etkileşim şeklinde aktarmıştır.¹ Kamu diplomasisinin daha anlaşılır olmasını sağlayan ve kamu diplomasisiyle bağlantılı bir kavram olan yumuşak güç kavramının tanımı ise istenileni tehdit, baskı ve zor kullanarak değil, kendisini cazip gösterecek davranışlarla tercihleri şekillendirme kabiliyeti olarak ifade edilmiş, bu cazip görünüm ise ülkenin politikaları, kültürü, gelenekleri, refah düzeyi gibi olgularına dayandırılmıştır.² Devletler, kamu diplomasisinin yumuşak güç niteliğindeki uygulamalarıyla ülke profillerini pozitif yönde oluşturmaktadırlar. Burada özellikle yerel basına yansıyan haberlerin ve haberlerde kullanılan ifadelerin, uluslararası basında uyandırdığı etki düşünüldüğünde basın yayın kuruluşlarının ülke görünümünü oldukça etkilediği söylenebilir. Dolayısıyla ülkenin görünümü halkları etkilemekte ve ülke hakkındaki fikir oluşumlarına önemli katkı sağlayabilmektedir. Dolayısıyla Ermeniler, kamu diplomasisinin önemini çok uzun yıllar önce idrak etmiş, Osmanlı Devleti üzerinden başlayan Türk karşıtı faaliyetler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla devam etmiştir. 1915 olayları çarpıtılarak, dünya kamuoyuna “Türkler, Ermenilere soykırım uyguladı” şeklinde yansıtılmıştır. Ermeniler, sözde soykırım iddialarını başta Türkiye olmak üzere dünya ülkelerinin tanınması için yoğun çaba sarf etmektedir. Ermeniler, Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ sorununu ise “tarihi Ermenistan toprakları Azerbaycan'ın işgaline uğruyor, Ermeniler yeni bir soykırımla karşı karşıya” algısıyla dünya kamuoyuna aktarmıştır. Her iki asılsız iddia üzerinden Ermeniler, kendi ülke imajını olumlu bir görünümde sunarken, iki Türk devleti için “nefret” derecesine varabilecek bir imaj görünümü çizmeye çalışmıştır. Ermenistan, Kafkasya bölgesindeki yalnızlığını gidermek, ülkedeki ekonomik ve savaş durumunu meşru kılmak, kendi toplumunun ve dünya kamuoyunun tepkisiyle karşılaşmamak gibi sebeplerle kamu diplomasisine yönelmiştir. Diaspora Ermenileri ise yaşadıkları farklı ülkelerde asimile olmamak, milli hedeflere ulaşmak, anavatanla bağlantı kurmak gibi nedenlerle kamu diplomasisini kullanmıştır.

Bu çalışmanın amacı Ermenilerin, kamu diplomasisine neden ihtiyaç duyduğuna dikkat çekmek, ardından Ermenilerin kamu diplomasisinin hangi alanlarında aktif faaliyet gösterdiğini ve bu faaliyetlerin tamamında Türk karşıtlığının var olduğunu ortaya koymaktır. Çalışmanın hipotezi; Ermenilerin kendi profilini “soykırıma uğramış, masum, ezilmiş Hristiyan, mücadeleci,” şeklinde kamuoyuna aktarırken, Türklerin profilini “soykırımcı, işgalci, saldırgan, zalim Müslüman” şeklinde aktarmasıdır. Buradan hareketle çalışmanın araştırma soruları şu şekilde sıralanmıştır: Ermeniler, neden kamu diplomasisine ihtiyaç duymaktadır? Ermeniler, kamu diplomasisinin hangi alanlarını kullanmaktadır? Ermeni imajı ile Türk imajı nasıl aktarılmaktadır? Türk karşıtı faaliyetlerin varlığı mevcut mudur? Çalışmada yer alan başlıklar ve içerikler sorulara cevap verecek nitelikte seçilmiştir.

1. Kamu Diplomasisi Kavramı, Aktörleri ve Türleri

Kamu diplomasisi kavramı modern anlamda ilk kez 1965 yılında Edmun Gullion tarafından kullanılmıştır. Gullion, kavramı yeni bir üretimden ziyade üretilmiş bir kavramın yeni kullanımını olarak da ifade etmektedir.³ Bunun nedenlerine bakıldığında propaganda, imaj geliştirme ve bunlarla bağlantılı faaliyetlerin geleneksel diplomaside ve öncesinde de var

¹ Elena Gurgu, Aristide Dumitru Cociuban, “The Role of Public Diplomacy in International Relations in Full Process of Globalization”, *Annals of Spiru Haret University* 2, (2016): 126.

² Joseph S. Nye, *Yumuşak Güç*, (Ankara: Elips Kitap, 2005), s. 5.

³ Nicholas J. Cull, “The Public Diplomacy Before Gullion: The Evolution of a Phrase”, içinde *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, ed. Nancy Snow, Nicholas J. Cull, (New York: Routledge, 2020), 13.

olmasıdır.⁴ “Kamu diplomasisi” ifadesi özellikle “propaganda” kelimesinin olumsuz çağrışımını örtecek bir kavram ihtiyacını karşılamıştır.⁵ Dolayısıyla Amerika Birleşik Devletleri (ABD) bu kavrama hızlıca adapte olmuş ve Soğuk Savaş döneminde halklarla güçlü iletişim kurma amaçlarını kamu diplomasisiyle gerçekleştirmiştir. Kamu diplomasisi kavramının farklı tanımları da bulunmaktadır. Örneğin Nicholas J. Cull kamu diplomasisini, uluslararası bir aktörün yabancı bir halkla ilişki kurarak uluslararası ortamı yönetme girişimi olarak ifade etmektedir.⁶ Kamu diplomasisinin kavramsal boyutunu oluşturan en temel terim yumuşak güçtür. Yumuşak güç kavramını ilk defa 1990 yılında kullanan Joseph Nye, Soğuk Savaş sonrası yeni dönemde büyük güç olma yollarının askeri güç, mühimmat kapasitesi, doğal kaynaklar, nüfus ve coğrafya yerine eğitim, kültür, teknoloji ve ekonomik büyüme hızı gibi unsurlar olduğunu aktarmaktadır.⁷ Nye, kamu diplomasisini ise, hükümetlerin birbiriyle iletişim halinde olmalarının yanı sıra halklarıyla da iletişim kuran, onları kendi tarafına çekecek kaynakları kullanan araçlar bütünü şeklinde tanımlamaktadır.⁸ Kamu diplomasisinin ABD dış ilişkilerinin yürütülmesinde vazgeçilmez bir parça olduğunu savunan ve aynı zamanda bir kamu diplomasisi uygulayıcısı olan Hans N. Tuch, kamu diplomasisini, kendi ulusunun ideallerini, fikirlerini, kültürünü, geleneklerini; kendi kurumlarını, ulusal hedeflerini, ideolojilerini ve güncel politikalarını yabancı toplumlara aktarma amacı taşıyan bir iletişim süreci olarak ifade etmektedir.⁹ Bu aktarım sayesinde başka halkların sizin sorunlarınıza sizin pencerenizden bakması sağlanacak, ilgileri sizin üzerinizde yoğunlaşacaktır ve bu dikkat çekiş ile yabancı halklar sizin ülkeniz için kamu desteği sağlayabilecek ya da o ülkelerdeki şirketler sizin ülkenize yatırım yapma kararı alabileceklerdir.¹⁰ Kısaca kamu diplomasisi, yabancı toplumların tutum ve davranışlarını etkileme yoluyla yabancı hükümetlerin davranışlarını etkileme amacı taşımaktadır.¹¹

Kamu diplomasisinin oldukça geniş aktör ve türleri bulunmaktadır. Gelişen teknoloji, kamu diplomasisi bünyesine daima yeni alanlar katma potansiyeline sahiptir. Kamu diplomasisi devlet ve bağlı kuruluşlarda faaliyet gösterdiği gibi devlet dışı aktörleri de bünyesinde barındırmaktadır. Kamu diplomasisi devletten bağımsız düşünülemez, dolayısıyla kamu diplomasisi doğrudan veya dolaylı olarak devletin çıkarlarına hizmet etmektedir. Bu noktada başbakanlık, bakanlıklar, belediyeler, devlet eliyle oluşturulan kuruluşlar birer kamu diplomasisi aktörleridir. Bunların yanı sıra devlet, dış politikalarıyla yabancı hükümet ve toplumları etkilerken iç politikalarıyla da kendi toplumunu etkilemektedir. Yani iç hedef kitle kamu diplomasisinin aktörlerindedir. Nye, kamu diplomasisinin sadece yabancı vatandaşlara değil kendi vatandaşlarına da uygulandığını ifade etmektedir.¹² Demokratik ülkelerde seçmen konumundaki halk, iktidarı belirlemektedir. Kendi halkının eğitim düzeyi, refah seviyesi, ülkesine ve kültürüne olan bağlılığı yurttaş kimliğini oluşturmaktadır. Kamu diplomasisinin amaçlarını uzun vadede koruyacak ve kalıcılığını sağlayabilecek en kıymetli türü ise eğitim

⁴ Jan Melissen, “The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice”, içinde *The New Public Diplomacy Soft Power in International Relations*, ed. Jan Melissen, (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 3.

⁵ Cull, “The Public Diplomacy”, 13.

⁶ Nicholas J. Cull, *Public Diplomacy: Lessons from the Past, CPD Perspectives on Public Diplomacy*, (Los Angeles: Figueroa Press, 2009), 12.

⁷ Joseph S. Nye, “Soft Power”, *Foreign Policy* 80, (1990): 154.

⁸ Joseph S. Nye, “Public Diplomacy and Soft Power”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (2008): 95.

⁹ Hans N. Tuch, *Communicating With the World: U.S. Public Diplomacy Overseas*, (New York: St. Martin’s Press, 1990), 3-5.

¹⁰ Mark Leonard, “Diplomacy By Other Means”, *Foreign Policy* 132, (2002): 50.

¹¹ Benno H. Signitzer, “Public Relations and Public Diplomacy: Some Conceptual Explorations”, içinde *Public Relations Research*, ed. A. Zerfass, B. V. Ruler, K. Netherlands, Verlag für Sozialwissenschaften, 2008, s. 206.

¹² Nye, *Yumuşak Güç*.

diplomasisisidir. Kimi araştırmacılar eğitim diplomasisini, kültür diplomasisinin bir parçası olarak değerlendirirken, bazıları ise kültür diplomasisinden ayrı bir diplomasi türü olduğunu ifade etmektedir.¹³ Kısaca ifade edilecek olursa, eğitim diplomasisi, bir ulus devletin kendi ideallerini ve hissiyatını başka ülkelere ve dünya kamuoyuna aktarmak ve bu çizgide cezbetmeyi sağlamak amacıyla belirli stratejik hedeflere yönelik olarak, diğer politika öncelikleriyle eş güdümlü bir şekilde gerçekleştirdiği ve desteklediği eğitim alanındaki tüm faaliyetlerin toplamıdır.¹⁴

Kamu diplomasisinin önemli bir diğer türü de diaspora diplomasisisidir. Diaspora oluşumunu etkileyen çeşitli unsurlar bulunmakla birlikte diaspora, anavatan dışında yaşayan ve ortak kökene sahip bireyler olarak ifade edilebilir. Diasporalar kendilerini anavatanın bir parçası olarak görmekte, anavatandakiler de diasporaları ulus toplumunun bir parçası olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla buldukları ülkelerde anavatanla ilgili konulara katılımları söz konusu olmaktadır.¹⁵ Diasporalar milli kimliklerini koruma duygusuyla hareket etmekte ve farklı ülkelerdeki soydaşlarıyla dayanışma içerisinde olmaya özen göstermektedir.¹⁶ Diasporaların, buldukları ülkenin vatandaşlığına sahip olmaları onların ülke kararlarını yönlendirme gücünü beraberinde getirmektedir. Aynı zamanda küreselleşmeyle beraber diasporalar, anavatandaki siyasi gelişmeler üzerinde de etkili olmaktadır. Bu durum devletleri, başka ülkelerde yaşayan ırklarını dikkate almaya ve onlarla iş birliğinde bulunmaya yöneltmiştir.¹⁷ Kamu diplomasisi kapsamına giren devlet dışı aktörlerden özellikle sivil toplum kuruluşları (STK) önem arz etmektedir. Gönüllülük esasına dayanan, dayanışma sağlayan, halkın talep ve ihtiyaçlarını gündeme getiren bu kuruluşlar, toplumlar tarafından daha güvenilir bulunmaktadır. STK'ların halk nezdindeki konumunun bilincinde olan devletler, halklara ulaşmak için bu alanı kullanabilmektedir. Bunun yanı sıra STK'lar da hükümetleri ve diğer aktörleri politik olarak etkileyebilme fonksiyonuna sahiptir.¹⁸ Uluslararası STK'lar faaliyetlerini genişleterek, gelişmiş ülkelerdeki iş insanlarından, vakıflardan ya da hükümetlerden fonlar sağlayarak gelişmekte olan ülkelere yardım ulaştırabilmektedir. STK'ların dış yardımları doğrudan veya dolaylı olarak iki ülke hükümeti arasında diplomasi yoluyla da anlaşma yapılarak aktarılabilmektedir.¹⁹

Kamu diplomasisi aktörlerinden biri olan ve son derece kıymetli bir güce sahip olan medya, bünyesinde barındırdığı pek çok imkanla topluma hizmet etmektedir. Yazılı basın, görsel medya, işitsel medya gibi unsurlarıyla toplumun günlük yaşamının neredeyse her alanında eğitici, eğlendirici, bilgilendirici ve yönlendirici bir işleve sahiptir.²⁰ Medya aracılığıyla halk, yerel ve uluslararası gelişmelerden haberdar edilmektedir. Medya organları kamuoyuna sunduğu siyasi haberlerle ülke yönetimi hakkında söz sahibi olabilmektedir. Yasama yürütme ve yargı organlarından sonra dördüncü güç olarak bahsedilen bu alan, toplum gündemini

¹³ Metin Kaya, "Eğitim Diplomasisi: Kavramsal Bir Çerçeve", *Türkiye Eğitim Dergisi* 4, sayı 1, (2019): 4.

¹⁴ Ercan Akar, Muharrem Gürkaynak, "Ülke Markalama Bağlamında Türkiye'nin Eğitim Diplomasisine Yönelik Bir Değerlendirme", *İletişim ve Diplomasi* (Kamu Diplomasisi ve Ülke Markalama Özel Sayısı) 7, (2022): 144.

¹⁵ Yossi Shain, Aharon Barth, "Diasporas and International Relations Theory", *International Organization* 57, no. 3, (2003): 452.

¹⁶ Gabriel Sheffer, *Diaspora Politics at Home Abroad*, (New York: Cambridge University Press, 2003), 26.

¹⁷ Terrence Lyons, Peter Mandaville, "Diasporas and Politics, Diasporas: Concepts" içinde *Intersections, Identities*, ed. K. Knott, S. McLoughin, Londra: Zed Books, 2010, s. 91.

¹⁸ Fatih Tuna, "Kamu Diplomasisinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sayı 2, (Ekim 2021): 7.

¹⁹ Shamima Ahmed, David M. Potter, *NGOs in International Politics*, (Bloomfield: Kumarian Press Inc., 2006), 244.

²⁰ Ersoy Soydan, Nuray Alpaslan, "Medyanın Doğal Afetlerdeki İşlevi", *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi* 7, (Mayıs 2016): 57.

oluşturmak için çok sayıda haber yayınlamaktadır.²¹ Filmler, farklı alanlardaki programlar, hazırlanan afiş ve panolar, radyo yayınları, fotoğraflar, gazeteler ve daha pek çok unsur kamu diplomasisi amaçları için kullanılmaktadır.

Gelişen teknoloji ile birlikte dijital mecra ortaya çıkmış ve medya buraya da taşınmıştır. Akla gelebilecek her alan dijitalde kendisine yer açmış, çağa uyum sağlamıştır. Özellikle sosyal medya öncü bir konuma ulaşmıştır. Etkileşim temelli bu internet siteleri, insanın fikirlerini, düşüncelerini, yaşam biçimlerini aktardığı ortak alanlardır. Özendirme, satın alma, birbirleriyle bağlantı kurma, güven oluşturma²² gibi etkileriyle sosyal yaşamın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. İnsanların elinin altında olan bu dijital mecra kamu diplomasisinin en önemli türünü, yani dijital diplomasiyi, ortaya çıkarmıştır. Literatürde dijital diplomasinin, kamu diplomasisinin bir türü mü yoksa kamu diplomasisinin dönüşmüş hali mi olduğu konusu henüz netlik kazanmamıştır. Nitekim kavramın tanımında da bir netlik söz konusu değildir. Bu noktada Marcus Holmes dijital diplomasiyi, “dijital araçlar ve sanal iş birliği yoluyla değişimi yönetme stratejisi” olarak tanımlarken,²³ Fergus Hanson ise diplomatik hedeflere ulaşmaya katkı sağlamak adına internet ve yeni iletişim teknolojilerinin kullanılması şeklinde aktarmıştır.²⁴ Kamu diplomasisi dünyada yaşanan gelişmelerle bünyesine yeni alanlar katma potansiyeline sahiptir. Bu nedenle dijital diplomasi, gelişen teknolojinin kamu diplomasisinde kendisine yer bulmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmada dijital diplomasi kavramı kamu diplomasisinin bir türü olarak değerlendirilmektedir.

Kamu diplomasisi türlerinden bahsedilirken belirtilmesi gereken en elzem konulardan biri de lobiciliktir. Lobicilik, inandırma, ikna etme ve tanıtma tekniklerini kullanarak, karar verme mekanizmaları (kanun yapıcılar) üzerinde baskı uygulama, alınacak politik kararları bir ülke ya da gurubun çıkarlarına veya zararına değiştirme kabiliyetidir²⁵. Çeşitli çıkar grupları tarafından hükümet kararlarına etki etmeyi amaçlayan çalışmalardır. Lobiler, bu amaçlarını gerçekleştirirken, farklı teknikler kullanmaktadırlar. Bunlar; doğrudan temas (hedef kişi ile yüz yüze görüşme), yerel halkın katılımı (mektup yazmak, telefon etmek, yürüyüşler düzenlemek, konferanslar vermek vb.) ve ortak lobicilik (lobiden lobiye bilgi aktarımı, taktik ve strateji tartışmaları vb.) bu teknikler arasındadır.²⁶ Lobicilik, istenilen kararların alınması, düzenlenmesi veya değiştirilmesini sağlamanın yanında imaj oluşumu için de kritik etkiye sahiptir.²⁷ Bu durum özellikle etnik lobi kuruluşlarının öz vatanlarının çıkarlarına ve görünümünün olumlu seyretmesine katkı sağlamaktadır.

Kamu diplomasisi türlerinden bir diğeri inanç diplomasisidir. Din, kamu diplomasisine hizmet eden unsurlar arasındadır. Bununla birlikte devletin kültürel özelliklerindedir. İnanç diplomasisi, devletler ile topluluklar arasında diyalog kurmayı, özellikle de aynı dine sahip

²¹ Sedat Şimşek, “Medya-Siyaset- İktidar Üçgeninde Medya Gerçeği”, *Selçuk İletişim* 6, sayı 1, (Kasım 2013): 125.

²² Lon Safko, *The Social Media Bible: Tactics, Tools, and Strategies for Business Success*, (New Jersey: Wiley, 2012), 41.

²³ Marcus Holmes, “Digital Diplomacy and International Change Management” içinde *Digital Diplomacy: Theory and Practice*, ed. C. Bjola, M. Holmes, (New York: Routledge, 2015), 15.

²⁴ Fergus Hanson, “Baked in and Wired: eDiplomacy @ State”, 2012. Erişim tarihi: 09.03.2024. <https://www.brookings.edu/articles/baked-in-and-wired-ediplomacy-state/>

²⁵ Meltem Sezgin, “Lobicilik Kavramı ve Yöntemleri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 12, (Şubat 2012): 752-756.

²⁶ Sezgin, “Lobicilik Kavramı”, 752-756.

²⁷ Tülay Yılmaz, “Türkiye’nin Kullanamadığı Stratejik Güç”, *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 2009. Erişim tarihi: 10.03.2024. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/1109/turkiyenin_kullanamadigi_stratejik_guc_lobicilik%E2%80%A6

topluluklarda din temelli bir ilişkinin sağlanmasını ifade etmektedir.²⁸ İnanç diplomasisi, diğer adıyla dini diplomasi, yumuşak gücün dış politikadaki bir unsuru olarak da değerlendirilmektedir. Yabancı ülke halklarının kalbini kazanmada inanç temelli bir bağlantı kurma olarak da açıklanabilir.²⁹ Bu durumu Smith, “Bir halkın kalbine giden en keskin yol inançlarından geçer” sözleriyle açıklar.³⁰ Burada özellikle din adamları devreye girebilmekte ve istenilen mesajlar bu kişiler tarafından yerli ve yabancı toplumlara aktarılabilir. Kamu diplomasisinde din ve din adamları kullanıldığı gibi ünlü isimler de kullanılmaktadır. Bu kullanıma ünlü diplomasisi denilmektedir ve kamu diplomasisinin bir türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ünlüler çeşitli alanlarda elde ettikleri başarılarla toplum tarafından tanınan, sevilen ve değer verilen kişilerdir. Bu ünlü kişilerin ünü sadece kendi ülke sınırlarına değil başka ülkelerin vatandaşlarına da ulaşabilmektedir. Uluslararası tanınırlığa sahip olan bu ünlüler, diplomatların ulaşamayacağı kitlelere ulaşabilme gücüne sahiptir. Üstelik halklar tarafından bu kişiler daha samimi bulunmaktadır. Verdikleri mesajlar diplomatik dilden uzak, günlük konuşma dilindedir. Mesajları verdikleri yer ise sınırlı bir diplomatik alanda değil, geniş bir imkana sahiptir. Bununla beraber resmi diplomatların çıkar izleniminden de uzaktırlar.³¹ Dolayısıyla bu kişilerin verdiği mesajlar toplum nezdinde çok daha etkili bir hale bürünmektedir. Kamu diplomasisinin sıralanan aktör ve türleri uyumlu kullanıldığında ülke prestijini arttıracak, çıkarları koruyacak, toplulukları etkilemeyi ve hükümet kararlarına tesir edebilmeyi sağlayacaktır.

2. Ermenistan’ın Kamu Diplomasisi İhtiyacı

Ermenistan’ın kamu diplomasisine olan ihtiyacı diğer ülkelerden çok daha farklı bir özelliğe sahiptir. Bu özelliklerden biri Ermenistan’ın coğrafi anlamda dezavantajlı oluşudur. Sovyetlerin yıkılmasıyla 21 Eylül 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Ermenistan’ın Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve İran’a sınırı bulunmaktadır. Denize kıyısı olmayan ve dağlık bir Kafkasya ülkesi olan Ermenistan, yeraltı kaynaklarından da yoksun durumdadır.³² Tüm bu olumsuz etkilere ilaveten Ermenistan, komşularıyla da sorunlu bir ilişki içerisindedir. Ermenistan’ın batı sınır komşusu olan Türkiye ile sorunlarının temelinde sözde soykırım iddiaları yer almaktadır. Osmanlı Devleti’nde uzun yıllar refah içinde yaşayan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Türk ordusunun savaş cephesinde oluşunu fırsat bilmiş, “büyük bağımsız Ermenistan” hayaliyle Ruslar, Fransızlar ve İngilizlerle işbirliği yapmış, Anadolu’da ayaklanma başlatmış, yolları kesmiş, Müslüman köylerini basmış ve bölge halkını katletmiştir.³³ Osmanlı Devleti ilk olarak Ermeni patriği mensuplarını ve liderlerini uyarmış fakat bu tedbir sonuçsuz kalmıştır. İsyan ve katliamların devam etmesi üzerine 24 Nisan 1915 de Ermenileri silahlandırılan ve isyanlara teşvik eden komiteleri kapatma ve elebaşılarını tutuklama kararı alınmıştır.³⁴ Bu tarih Ermeniler tarafından çarpıtılarak sözde soykırım günü ilan edilmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti’nin aldığı tüm önlemler sonuç vermemiş ve 1915 de en yumuşak yol olan ve tarihte birçok devletinde

²⁸ Mehmet Baydemir, “Türkiye’nin Sahraaltı Afrika’ya Yönelik İnanç Diplomasisi”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 6, sayı 1, (Mayıs 2022): 347.

²⁹ Jeffrey Haynes, *An Introduction to International Relations and Religion*, London: Pearson Longman, 2007, s. 42.

³⁰ Huston Smith, *The Illustrated World's Religions: A Guide to Our Wisdom Traditions*, (New York: Harper San Francisco, 1994), 13.

³¹ Andrew F. Cooper, Louise Frechette, *Celebrity Diplomacy*, (New York: Routledge, 2008), 2.

³² “Armenia”, *The World Factbook*. Erişim tarihi: 19.03.2024. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/armenia/>

³³ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler*, (Ankara: TBMM Basımevi, 2021), 5.

³⁴ Yusuf Sarımay, “24 Nisan 1915’te Ne Oldu?”. Erişim tarihi: 20.03.2024. <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/24-nisan-1915te-ne-oldu/>

başvurduğu Tehcir Kanunu çıkarılmıştır. Kanunla Ermenilerin isyan ve karışıklık çıkardıkları yerlerden alınıp, isyan çıkaramayacak şekilde Suriye ve Irak taraflarına göç ettirilmesi istenmiştir. Kanun, Ermeni nüfusunun önemli bir kısmını tehcirin dışında bırakmış, tehcirin güvenli bir şekilde gerçekleşmesi için çeşitli önlemler almış ve sevk edildikleri yerlerde ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak Ermeniler bunun sözde bir imha programı olduğunu, bu amaçla da Anadolu'daki Ermeni nüfusunu "ölüm yürüyüşü" için çöllere gönderildiğini ve 1,5 milyon Ermeni'nin çeşitli sebeplerle yok edildiğini iddia etmiştir.³⁵ Dönemin resmi belgeleri, kilise kayıtları ve yabancı raporlarının varlığına rağmen Ermeni nüfusunun üç katı kadar bir sayı verilerek katledildiği ileri sürülmektedir.³⁶ 1960'lı yıllarda Sovyetlerdeki Ermeni grupların liderliğinde sözde soykırım iddiaları organize bir kampanyaya dönüştürülerek uluslararası alanda gündeme taşınmıştır.³⁷ Ermeniler sözde soykırım iddialarını hukukileştirme ve siyasilendirme faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Ermenilerin faaliyetleri sözde soykırım iddialarına dikkat çekmeyi başarmış ve Türkiye'yi uluslararası alandan dışlama aşamasına geçmiştir. Bu noktada siyasal, ekonomik, hukuksal, sosyal, sanatsal, bilimsel gibi farklı alanlarda etkin bir şekilde çalışmalar sürdürmüş ve sürdürmeye de devam etmektedir. Sözde soykırım iddiaları üzerinden, dünya kamuoyunu kendi tezleriyle etkilemeye çalışmaktadır. Sözde soykırımı ülkelerin parlamentolarında kabul ettirerek, Türkiye'nin karşısına bu durumu sorun olarak çıkartmaktadır. Dolayısıyla bunu yapmak için kamu diplomasisine ihtiyaç duymaktadır. Türkiye ile Ermenistan sözde soykırım iddiaları üzerinden sorunlar yaşadığı gibi Türkiye'nin Dağlık Karabağ meselesine olan hassasiyeti ve Ermeni diasporasının uluslararası platformlarda Türkiye aleyhine çalışmaları da yine ikili ilişkileri zayıflatan nedenler arasında olmuştur.³⁸

Ermenistan'ın sorun yaşadığı bir diğer komşusu Azerbaycan'dır. İki devlet arasındaki sorunun nedeni Dağlık Karabağ meselesidir. 18.000 km²'lik Karabağ bölgesinin, 4392 km²'lik kısmını oluşturan Dağlık Karabağ, daima Türk toprakları içinde yer alan, Türk ve Müslüman nüfus yoğunluğuna sahip bir bölge olmuştur.³⁹ 1800'lü yıllarda bölgeyi ele geçiren Ruslar, burada nüfus politikası yürüterek demografik yapıyı bozma yoluna gitmiştir. Anadolu'dan ve İran'dan toplanılan Ermeniler bölgeye yerleştirilmiştir.⁴⁰ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber Ermeniler bölgeye olan göçü daha da yoğunlaştırmış, ardından dengeler değişmiş ve Ermeni nüfusu bölgede çoğunluğu elde etmiştir. 1930'da Ermenistan'da yaşayan Türkler yoğun fiziki ve psikolojik baskılara, tutuklamalara ve zulümlere maruz kalarak göç ettirilmeye zorlanmıştır.⁴¹ SSCB döneminde Dağlık Karabağ, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir bölgeydi.⁴² 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla, 18 Ekim 1991 yılında bağımsızlık kazanan Azerbaycan, Dağlık Karabağ'ın özerkliğini kaldırarak doğrudan

³⁵ Kemal Çiçek, "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme", *Gazi Akademik Bakış* 3, sayı 6, (Temmuz 2010), 4-7.

³⁶ İsmail Özçelik, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, (Ankara: TÜRKAR, 2007), 50.

³⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Uyuşmazlığın Tarihi Arka Planı", 2016. Erişim tarihi: 20.03.2024.

https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/2016/1915-olaylarina-dair-turk_ermenii-uyusmazliginin-tarihi-arka-plani-_turkce.pdf

³⁸ Onur Demirci, "Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 5, sayı 1, (Ocak 2010): 212.

³⁹ Mustafa Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies* 6, sayı 1, (2011): 1112.

⁴⁰ Beşir Mustafayev, "Azerbaycan Milli Kütüphanesinde Bulunan Dağlık Karabağ ile İlgili Eserlerin Bibliyografyası", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, (Ekim 2013):197.

⁴¹ Duygu Ata Kuduban, Mevlüt Kaya, "Karabağ Sorununa Uluslararası Güçlerin Yaklaşımları Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 7, sayı 21, (Aralık 2018): 925.

⁴² Emin Gürses, "Kafkasya'da Uluslararası Rekabet", *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 7, sayı 1, (İlkbahar 2001): 250-273.

merkezi yönetime bağladığını açıklamıştır. Bu açıklamanın ardından Dağlık Karabağ Ermenileri de 10 Aralık 1991’de bağımsızlık kararı almış ve “Artsakh Ermeni Cumhuriyeti”ni⁴³ tek taraflı olarak ilan etmiştir.⁴⁴ SSCB’nin dağılması bölgedeki anlaşmazlığı savaşa dönüştürmüştür. Bölgede Rusların desteğini alan Ermeniler, 1991–1994 döneminde Azerbaycan toprakları olan Dağlık Karabağ’ı (Hankenti, Ağdere, Şuşa, Hocalı, Hocalı) ve çevresindeki yedi rayonu (Kelbecer, Laçın, Kubatlı, Zengilan, Cebrail, Fuzuli, Ağdam yerleşim bölgeleri) işgal etmiştir.⁴⁵ 25-26 Şubat 1992’de Ermeniler, Rus ordusunun desteğiyle Hocalı Katliamı’nı gerçekleştirmiş ve bu katliamda 600’den fazla Azerbaycan Türkü hayatını kaybetmiştir.⁴⁶ 1994 yılına gelindiğinde Rusya’nın arabuluculuğuyla Ermenistan ve Azerbaycan arasında ateşkes imzalanmıştır. Ateşkes sonrasında sorunun çözümü için Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) bünyesinde Türkiye’nin de dahil olduğu 12 üyeli Minsk Grubu⁴⁷ kurulmuştur. SSCB’ye üye devletlerin bağımsızlığını kazanması ve oluşturulan Minsk Grubu, Dağlık Karabağ’a uluslararası bir sorun niteliği kazandırmıştır.⁴⁸

Bakü, Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’ın bir parçası olduğunu ifade ederek, toprak bütünlüğü ilkesini savunmaktadır. Ermenistan ve sözde Dağlık Karabağ yönetimi ise bölgede self determinasyon hakkına vurgu yaparak ya bağımsızlık ya da Ermenistan’a bağlanması gerektiğini savunmaktadır.⁴⁹ Minsk Grubunun yavaş hareket etmesi ve kalıcı çözümler getirememesi, grubun Ermenistan çıkarlarına uygun karar eğilimi, Ermenistan’ın arabuluculuğa yaklaşmaması ve barış tekliflerini reddederek ateşkesi ihlal etmesi gibi durumlar bölgedeki sorunu çıkmaza sürüklemiştir. Ancak bölgede son dönemde yaşanan gelişmeler sorunun çözümü için önemli bir eşik olmuştur. Bunlar; 2-5 Nisan’da yaşanan 4 Gün Savaşı, ardından 12-18 Temmuz Tovuz Savaşı ve 27 Eylül 2020’de başlayan İkinci Dağlık Karabağ Savaşıdır.⁵⁰ Ermenistan’ın işgal ettiği toprakları genişletme umuduyla provokatif ve saldırgan tutum sergilemesi ve Azerbaycan’ın bu saldırılara karşılık vermesiyle başlayan savaşlar, Azerbaycan tarafı için galibiyet, Ermenistan için ise yenilgi olarak kabul edilmiştir. Savaşlar sonucunda Karabağ’ın büyük bir bölümü Azerbaycan’a dahil edilmiş ancak bölgede faaliyet gösteren terör yapısı varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla işgali barışçıl yollarla çözmek isteyen Azerbaycan, nihayetinde güç kullanmak zorunda kalmış ve 19 Eylül 2023’de terörle mücadele operasyonunu başlatmıştır. Bu noktada gerek İkinci Dağlık Karabağ Savaşında gerekse terörle mücadele operasyonunda tek bir sivile zarar verilmemiştir.⁵¹ Ermenistan, Karabağ bölgesindeki çıkarlarını korumak, işgali meşrulaştırmak, bölgedeki tezlerini başka hükümetlere ve dünya kamuoyuna inandırmak gibi nedenlerle kamu diplomasisine ihtiyaç duymuştur.

Türkiye, Dağlık Karabağ olaylarında daima Azerbaycan tarafında yer almıştır. 1993 yılında Ermenistan’ın Azerbaycan’a ait Kelbecer bölgesini işgal etmesi üzerine Türkiye, Ermenistan

⁴³ Ermeni kaynaklar Dağlık Karabağ’ı ifade ederken “Artsakh” kavramını kullanmaktadır.

⁴⁴ Araz Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 56-58.

⁴⁵ Ahmet Sapmaz, Gökhan Sarı, “Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 8, sayı 15, (Haziran 2012): 4.

⁴⁶ Gökmen Kılıçoğlu, “Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde Karabağ”, *Journal of Academic Opinion* 1, sayı 2: (2021): 51.

⁴⁷ Minsk Grubu’nun 12 üye ülkesi: Azerbaycan, Ermenistan, Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya, Türkiye, İtalya, ABD, Fransa, Almanya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve İsveç.

⁴⁸ Sapmaz, Sarı, “Karabağ Sorunu ve Türkiye”, 4.

⁴⁹ Kavus Abushev, “The Nagorno Karabagh Conflict as a Part of the “New”, *Eurasian Geopolitics*”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 60, sayı 3, (2005): 6.

⁵⁰ Kılıçoğlu, “Türkiye Azerbaycan”, 54.

⁵¹ Doğan Başaran, “Azerbaycan’ın terörle mücadeledeki zaferi: Nasıl bir ateşkes?”, 2023. Erişim tarihi: 25.03.2024. <https://gdh.digital/azerbaycanin-terorle-mucadeledeki-zaferi-nasil-bir-ateskes-79764>

ile arasındaki sınır kapılarını kapatma kararı almıştır.⁵² Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesini Dağlık Karabağ sorununun çözümüne bağlamış ve Dağlık Karabağ sorununun uluslararası hukuk çerçevesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü gözetilecek şekilde görüşmelerle çözüme kavuşturulmasından yana olmuştur.⁵³

Ermenistan, diğer bir komşusu olan İran ile iyi ilişkiler içerisindedir. Sınırları içerisinde Azerbaycan ülke nüfusundan çok daha fazla Azerbaycan Türkü bulunduran İran bu konudaki endişesini, bölgede çıkarlarına uygun bulduğu Ermenistan'a destek vererek örtmeye çalışmaktadır.⁵⁴ Bununla birlikte İran'ın Türkiye ile uzun yıllar devam eden rekabet durumu Ermenistan için cazip bir konu olmuştur. Ermenistan'ın dış dünya ile bağlantılarından biri her ne kadar İran üzerinden gerçekleşiyor olsa da bu daima istikrarlı bir çıkış noktası olmamıştır. Dolayısıyla bu durum kuzeydeki komşusu olan Gürcistan'a büyük önem atfetmiştir.⁵⁵ Ermenistan'ın Gürcistan ile ilişkileri güvensiz bir atmosfere sahiptir. Gürcistan'ın Samstke-Cevahati bölgesinde yaşayan Ermeni azınlığın ayrılıkçı iddia ve eylemleri yine Gürcistan'ı tedirgin eden hususlardan olmuştur.⁵⁶

Ermenistan'ın komşularıyla yaşadığı tüm bu sorunlar ve bölgede gerçekleşen projelerden izole olması, Ermenistan'ın ekonomik gelişiminin önünü kesmektedir. Ermenistan bölgeden dışarı çıkabilmek ve dikkati bölgeye çekebilmek için başta ABD ve Avrupa ülkeleri olmak üzere farklı coğrafyalardaki ülkelere ulaşmayı hedeflemektedir. Bunu yapabilmesi için gerekli olan şeyin kamu diplomasisi olduğunun farkındadır. Dolayısıyla ülkesinin tanınırlığını arttırmak, yatırımları ve yardımları çekmek ve kültürünü yaymak için bu yola başvurmuştur. Bununla birlikte kamu diplomasisini kendi ülkesindeki halkı etkilemek için de kullanmaktadır. Ekonomik sıkıntılarla boğuşan halk, savaşlarla birlikte daha da zor durumda bırakılmıştır. Bu durum ülkede var olan göç sorununu da gittikçe arttırmıştır. Ermenistan, dünyadaki en yüksek dış göç oranlarından birine sahiptir.⁵⁷ Nüfusu 2,5 milyonun üzerinde olan Ermenistan,⁵⁸ bölgedeki en düşük nüfusa sahiptir. Kendi toplumuna ihtiyaç duyan Ermenistan, halkın göçten kaçınması, göç edenlerin geri dönmesi, savaş ekonomisinden bıkkın düşen halkın bir amaç uğruna mücadele verdiğine inandırması, milli duyguların harekete geçirilmesi gibi çeşitli nedenlerle kamu diplomasisini kullanmaktadır. Ermenistan gerek dış dünyaya gerekse kendi halkına kamu diplomasisi uygularken Türk karşıtlığı temelli bir yol seçmektedir. Bu sayede gelecek olan tepkileri Türkiye ve Azerbaycan'a yönlendirmekte ve kendisini “masum” olarak kamuoyuna sunmaktadır.

⁵² T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri”. Erişim tarihi: 25.03.2024.

<https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

⁵³ Bülent Aras, Pınar Akpınar, “The Relations between Turkey and the Caucasus”, *Perceptions: Journal of International Affairs* 16, is. 3, (Sonbahar 2011): 53-66.

⁵⁴ Pınar Özden Cankara, Yavuz Cankara, “İran ve Ermenistan Gölgesinde İsrail'in Azerbaycan ile Stratejik İlişkileri”, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* 7, sayı 13, (Ocak 2022): 11-12.

⁵⁵ Aslan Yavuz Şir, “Ermenistan'la Gürcistan Atasında Yeni Bir Dönem Mi, Yeni Gerginlikler Mi?”, 2019. Erişim tarihi: 27.03.2024. <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-LA-GURCISTAN-ARASINDA-YENI-BIR-DONEM-MI-YENI-GERGINLIKLER-MI>.

⁵⁶ Şir, “Ermenistan'la Gürcistan”

⁵⁷ OECD, “Armenia needs to integrate migration into sectoral and national development strategies, says new joint OECD Development Centre – CRRC-Armenia report”. Erişim tarihi: 27.04.2024.

<https://www.oecd.org/development/migration-development/armenianeedsintegratemigrationintosectoralandnationaldevelopmentstrategiesaysnewjointoecddevelopmentcentrecrrc-armeniareport.htm>.

⁵⁸ “Dünya Nüfusu 2024: Dünyada Kaç İnsan Var? Ülkelere Göre Dünya Nüfus Sıralaması”, *Milliyet*, 05.01.2024. Erişim tarihi: 27.03.2024. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/dunya-nufusu-2024-dunyada-kac-insan-var-ulkelere-gore-dunya-nufus-siralamasi-6694352>.

3. Ermeni Diasporasının Kamu Diplomasisi İhtiyacı

Ermeni diasporası, Anavatan dışında yaşayan, dünyanın birçok bölgesine dağılmış ve bulunduğu ülkenin vatandaşlığına sahip olmuş Ermenileri ifade etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus diaspora Ermenilerinin daha çok mevcut anavatan olan Ermenistan yenine, hayali anavatan olan Doğu Anadolu, Kilikya, Nahçıvan ve Ermenistan Cumhuriyeti topraklarını kapsadığına inandıkları “Büyük Ermenistan” ideali üzerinde kurulu “anavatan” olgusudur.⁵⁹ Ermeniler, tarih boyunca çeşitli nedenlerle buldukları yerlerden göç etmişlerdir. Bu göçler özellikle 19. yüzyılda artış göstermiştir. Bu yüzyılda yaşanan göçler öncelikle ekonomik ve ticari kaygılarla yapılmış ve başta ABD ve Fransa olmak üzere farklı bölgelere dağılmışlardır. 20. yüzyılda ise özellikle 1915 olaylarıyla beraber politik nedenli bir göç yaşanmıştır.⁶⁰ Ermeniler 1915’de yerleştirildikleri yerlerden de yine farklı bölgelere göç etmişlerdir. Kısacası Ermeniler geniş bir zaman aralığında, dünyanın farklı coğrafyalarına yayılmıştır. Öyle ki dünya genelinde yaşayan toplam 10 milyonun üzerindeki Ermeni nüfusunun 8 milyondan fazlasını diaspora oluşturmaktadır.⁶¹ Ermeni diasporası farklı ülkelerde, farklı dil, mezhep ve sınıfsal ayrımlara sahip olsalar da birbirleriyle ortak hareket eden, bağları kuvveti bir topluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlılığın temel nedeni sözde soykırım iddialarıdır. Sözde soykırım iddiaları Ermeniler için ortak nokta, ortak acı ve ortak bir kimlik oluşturmaktadır. Bu kimlik aile, okul, medya kuruluşları, dini kurumlar, resmi kurum ve kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri gibi unsurlarla gelecek nesillere aktarılmaktadır.⁶² Kimlik arayışını Türk düşmanlığı üzerine kuran Ermeniler, sözde soykırımın tanınması için çalışmaktadır. Yaşadıkları yerlerde sözde soykırım “yıl dönümü” olarak 24 Nisan’da anma törenleri gerçekleştirilmektedir. Gerçekleştirdikleri faaliyetler sayesinde yaşadıkları yerlerde asimilasyona karşı direnç göstermektedirler. Bu noktada Ermeni diasporası, kimliğini korumak, sözde soykırım iddialarını gelecek nesillere aktarmak, buldukları ülkelerin halkına bunu benimsetmek ve ardından ise hükümet kararlarına tesir etmek için kamu diplomasisine ihtiyaç duymaktadır.

Ermeni diasporası, 1915 iddiaları konusunda çok daha radikal hareket etmektedir. Ermenistan politikalarını yakından takip eden diaspora, Türkiye ile pozitif ilişkiler kurulmasına engel olmaktadır.⁶³ Türklerle varılacak her türlü uzlaşma Ermeni toprakları için ölenlere ihanet olarak sayılmaktadır.⁶⁴ Türk karşıtlığında ortak hareket eden diaspora ve Ermenistan, 2000’li yıllarda Türkiye’yi uluslararası camiada yalnızlaştırmak için yoğun çalışmalara başlamıştır.⁶⁵ Özellikle Ermeni lobileri Türkiye’nin, Avrupa Birliği (AB) çalışmalarını sekteye uğratma ve uluslararası arenada Türkiye’ye yarar sağlayacak projeleri zayıflatma konularında rol oynamışlardır. Uluslararası örgütlerin Ermeni iddialarını tanıması içinde çalışmalar yapılmıştır. Dünya Kiliseler Konseyi, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Konseyi ve Mercosur

⁵⁹ Razmik Panossian, *The Armenians From Kings to Merchants and Commissars*, (New York: Colombia University Press, 2006): 318-320.

⁶⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2019), 97-100.

⁶¹ “Dünyada Ermenilerin En Fazla Yaşadığı 10 Ülke”, *Stratejik Ortak*, 18.11.2019. Erişim tarihi: 30.03.2024. <https://stratejikortak.com/2019/11/dunyada-ermenilerin-en-fazla-yasadigi-10-ulke.html>.

⁶² Ebru Çoban Öztürk, “Tarih, Travma ve Kimlik: Ermeni Diasporada Kimlik ve Kimliğin Yeni Nesillere Aktarımı”, *Ermeni Araştırmaları* 52, (Aralık 2015): 152.

⁶³ Muhammet Tarhan, “Diaspora Ermenileri, 1915 iddiaları konusunda daha radikal”, 25.04.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/diaspora-ermenileri-1915-iddialari-konusunda-daha-radikal/1818063> 29.03.2024.

⁶⁴ Tolga Otabatmaz, “Ermeni Milliyetçiliğinin Karabağ Sorununa Etkisi”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 7, sayı 2, (Aralık 2023): 401-402.

⁶⁵ Özer Özocak, “Ermeni Diasporası ve Ermenistan: Siyasi, Ekonomik ve Dini İlişkiler”, *Asia Minor Studies* 10, sayı 1, (Ocak 2022): 66.

Ermeni iddialarını tanıyan uluslararası örgütlerdir.⁶⁶ Ermeni diasporası aynı zamanda buldukları ülkenin parlamentolarının sözde soykırım iddialarını tanıması için son derece aktif çalışmaktadır. Bu çalışmalar neticesinde 32 ülkede sözde Ermeni soykırım iddialarının tanınması sağlanmıştır.⁶⁷

Ermeni diasporanın son derece önem verdiği ve kimliğinin parçasını oluşturan bir diğer konu ise Dağlık Karabağ meselesidir. Karabağ, Ermeniler tarafından 1915 olaylarıyla ilişkilendirilerek sembolik bir zafer, kaybedilen toprakların bir kısmının geri alınması, adaletin sağlanması şeklinde algılanmaktadır.⁶⁸ Bununla birlikte Karabağ, 1915 olaylarının ardından “kaybedilmiş vatanın geri alınması” düşüncesiyle ilişkilendirilmiştir.⁶⁹ Her iki olayda da “aynı düşman” yani “öteki” Türk yüzünden kaybedilmiş toprakların geri alınması için yapılan “haklı savaş” durumu söz konusudur.⁷⁰ Dolayısıyla özellikle Ermeni diasporasında, Karabağ’ı kaybetmenin kimliği kaybetmekle eş değer olduğu algısı oluşmuştur.⁷¹ Bu doğrultuda dünya kamuoyunun bölgede yaşanan olaylara Ermeni gözünden bakmasını sağlamak ve Azerbaycan imajını zedelemek için kamu diplomasisine ihtiyaç duyulmuştur.

Ermeniler göç ettikleri ülkelerde uzun yıllar var olmalarının ve vatandaşlığa sahip olmalarının etkisiyle ülkenin önemli kademelerine yerleşmiştir. Sanattan politikaya, iş dünyasından medyaya pek çok alanda saygın bir noktaya ulaşmıştır. Burada özellikle Ermeni iş insanları seçim sürecine dahil olarak nüfus ve finansal destekle Ermeni davasını savunma sözü almıştır. Meclis üyeliği, belediye başkanlığı, milletvekilliği gibi meslek gruplarında da kendisine yer açan Ermeniler, bu sayede siyasal alana daha rahat müdahale imkanı sağlamıştır. Medyaya da oldukça önem veren diaspora, genel yayın yönetmeni, haber müdürü, program yapımcısı, gazeteci gibi mesleklerde çalışarak medya yönetimine katılmıştır.⁷² Göç ettikleri yerlerde ekonomik olarak güçlenen Ermeni diasporası, kurmuş oldukları çeşitli kuruluşlarla anavatanı yardımlarda bulunmaktadır. Yardım kampanyalarını düzenleyen başlıca Ermeni kuruluşları: Ermeni Genel Yardım Birliği (Armenian General Benevolent Union (AGBU)), Amerika Ermeni Misyoner Birliği (The Armenian Missionary Association of America (AMAA)), Ermeni Yardım Topluluğu (The Armenian Relief Society (ARF)), Birleşik Ermeni Fonu’nu (United Armenian Fund (UAF)) ve Bütün Ermenistan Fonu (The All Armenia Fund)’dur. Ermenistan merkezli Bütün Ermenistan Fonu’nun 32 ülkede şubesi bulunmaktadır.⁷³ Ermenistan’ın sosyo-kültürel hizmetlerinin gelişimi, hastanelerin, okulların ve yolların bakımının sağlanması gibi çeşitli alanlarda milyon dolarlık katkı sağlamıştır. Diasporanın, ne kadar para verdiği tam olarak bilinmemekle birlikte sadece Ermenistan Fonu ile Ermenistan ve Karabağ’daki farklı projelere son on yıl yılda 100 milyon doların üstünde yatırım yapıldığı

⁶⁶ Gözde Kılıç Yaşın, “Ermeni İddiaları, Hukuk ve Siyasi Lobicilik”, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Analiz No: 2023/15. Erişim tarihi: 30.03.2024. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-IDDIALARI-HUKUK-VE-SIYASI-LOBICILIK>.

⁶⁷ Armenian National Institute (ANI). Erişim tarihi: 29.03.2024. <https://www.armenian-genocide.org/index.html>

⁶⁸ Dmitry Chernobrov ve Leila Wilmers, “Diaspora Identity and a New Generation: Armenian Diaspora Youth on the Genocide and the Karabakh War”, *Nationalities Papers* 48, (June 2019): 8-13.

⁶⁹ Razmik Panossian, “The Past as Nation: Three Dimensions of Armenian Identity”, *Geopolitics* 7, (January 2002): 137.

⁷⁰ Otabatmaz, “Ermeni Milliyetçiliğinin”, 401-402.

⁷¹ Philip Gamaghelyan, “Rethinking the Nagorno-Karabakh Conflict: Identity, Politics, Scholarship”, *School of Peace Studies: Faculty Scholarship* 1, (2010): 39.

⁷² Hızır Keskin, “Birinci Dünya Savaşından Bugüne Ermeni Sorunu”, (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2005), 76.

⁷³ Özocak, “Ermeni Diasporası ve”, 69.

ifade edilmektedir.⁷⁴ Ermeni diasporası, Ermenistan'ın kalkınması, savaş ekonomisine destek verilmesi ve "Artsakh" halkının korunması için çalışmakta, bölgeye yardımların yapılması için dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Ermeni diasporasının, yardım toplayabilmesi için kamu diplomasisine ihtiyaç duyduğu görülmektedir.

Ermeni diasporasının, doğrudan veya dolaylı olarak Ermenistan'a ekonomik yardım ulaştırmanın yanı sıra Azerbaycan'ı zayıflatarak, Ermenistan'ın sözde haklılığını dünya kamuoyuna gösterme çalışmaları da bulunmaktadır. Ermenistan ve diaspora Ermenileri farklı proje ve organizasyonlar gerçekleştirmiş ve bu bağlamda 2000'li yıllarda Ermenistan'da Diaspora Bakanlığı kurulmuştur. Bu bakanlık, diaspora haklarının savunulması, gelecek nesillere kültür, kimlik ve dil aktarımının sağlanması gibi konuları ele alan çalışmalar gerçekleştirmiştir.⁷⁵ Bir kamu diplomasisi türü olan diaspora, Ermenistan tarafından son derece aktif kullanılırken, Ermeni diasporası da kamu diplomasisi faaliyetleri uygulamaktadır. Ermeni diasporasının özellikle ABD ve Fransa'da siyasi aktifliği dikkat çekmektedir. ABD'nin Ermenilere olan ilgisi 19. yüzyılın başlarında başlamış, bu dönemde Amerikan misyonerleri Anadolu'da açtığı okullarda Ermeni gençleri eğitmiştir. Eğitimini tamamlamak için ABD'ye göç eden Ermeniler ve 1915 olaylarının ardında ABD'ye göç eden Ermeni ihtilalciler diasporanın kaynağını oluşturmuştur. Ermeni örgütleri olan Taşnak, Hınçak ve Ramgavar örgütleri burada sözde soykırım iddialarını ön plana çıkararak Türkiye ve Azerbaycan'ı zora sokmak istemişlerdir.⁷⁶ Günümüzde 1,5 milyon üzerinde Ermeni, ABD'de yaşamaktadır.⁷⁷ ABD'de 1000'in üzerinde Ermeni kuruluşu bulunmakta⁷⁸ ve bu kuruluşlar, Ermeni iddialarının savunulmasında ve Türk karşıtı faaliyetlerde öncü rol üstlenmektedir. Fransa ise 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenileri kullanmış ve Ermeni isyanlarına önemli destekte bulunmuştur.⁷⁹ Fransa'ya eğitim, ticari, siyasi ve deprem gibi nedenlerle göçler yaşanmış, bu göçler güçlü bir Ermeni diasporasını ortaya çıkarmıştır. 700 bin Ermeni'nin yaşadığı Fransa'da da⁸⁰ yoğun bir Türk nefreti oluşturulmuştur. Diaspora, Fransız parlamentosunda Türkleri sözde Ermeni soykırımıyla suçlayan kararlar çıkarmaktadır. Fransa'nın Ermenilere desteği İkinci Karabağ Savaşında da devam etmiştir. Lobi, medya, eğitim, sanat gibi neredeyse her mecrada Türkiye ve Azerbaycan karşıtı çalışmalar yapılmıştır. Bu durum ABD ve Fransa'nın Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir.

4. Ermenilerin Kamu Diplomasisi Kullanımında Yoğunlaştığı Alanlar

4.1. Din Kullanımı

Ermeniler, Hristiyanlığı toptan kabul eden ilk millet oldukları savını ortaya koymaktadır. Bu sav Ermenilerin, Hristiyan milletler arasındaki itibarını arttırmıştır.⁸¹ Kendilerinin Nuh peygamberin oğlu Yafes'e bağlı bir millet olduklarını ileri sürmüş ve kutsal topluluğun tanrı tarafından ayrı bir yere sahip olduğunu iddia etmiş ve dolayısıyla bu milleti ortadan kaldırmak

⁷⁴ Vicken Cheterian, "Diaspora-Armenia Relations: Are we ready for a serious discussion?", April 2021. Erişim tarihi: 03.04.2024. <https://mirrorspectator.com/2021/04/08/diaspora-armenia-relations-are-we-ready-for-a-serious-discussion>.

⁷⁵ İsa Tosun, "Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması", *The Journal of Europe - Middle East Social Science Studies* 2, sayı 2, (Mayıs 2016): 217-251.

⁷⁶ Ata Kuduban Kaya, "Karabağ Sorununa", s. 935.

⁷⁷ "Dünyada Ermenilerin En Fazla Yaşadığı 10 Ülke", Stratejik Ortak.

⁷⁸ Şenol Kantarcı, "ABD ve Kanada'da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları* 3, 2001. Erişim tarihi: 05.04.2024. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=249>.

⁷⁹ Ömer Lütfi Taşcıoğlu, "Fransa'nın Osmanlı Dönemindeki Faaliyetleri", *SSS Journal* 4, is. 15, (2018): 714.

⁸⁰ "Dünyada Ermenilerin En Fazla Yaşadığı 10 Ülke", Stratejik Ortak.

⁸¹ Abdurrahman Küçük, "Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, sayı 1-4, (Ağustos 1996): 117-124.

isteyenlerin lanetleneneceği inancını benimsemişlerdir. Bu inançtan yola çıkan Ermeniler, lanetlenecek toplumun Türkler olduğu düşüncesini zihinlerine yerleştirmiştir.⁸² Özellikle Osmanlı Devleti'nde yaşanan Ermeni isyanlarında kilise ve din adamlarının büyük etkisi bulunmaktadır. Emperyalist devletlerin de destek verdiği dini liderler, sözlü ve yazılı olarak kendilerine itibar eden halkı isyana teşvik etmiştir. Ermeni kilisesi, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere sözde katliam yaptığı haberlerini yayımlama görevini de üstlenmiştir. Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin desteğini alan Ermeni toplumunun yöneticileri 1915 olaylarını, “din kardeşiniz Ermeniler, barbar Türkler tarafından soykırıma uğruyor” şeklinde lanse etmiştir. Bu sayede uluslararası kamuoyunun duygusal olarak etkilenmesi amaçlamıştır. Batı halkının zihninde zaten var olan “Hristiyan düşmanı ve katili Türk” algısı bu iddialarla daha da olumsuz bir Türk imajına bürünmüştür. Türkler için “Hristiyan Ermenileri katleden Türk”, Ermeniler için ise “tek suçu Hristiyan olmak olan mağdur millet” algısı oluşturulmuştur.⁸³ Buradan da anlaşılmaktadır ki Ermeniler kamu diplomasisi faaliyeti sayılacak çalışmalara çok uzun yıllar önce başlamıştır.

Göç ettikleri ülkelerde ilk olarak ibadetlerini yerine getirebilecekleri kiliseleri kuran Ermeniler,⁸⁴ böylelikle dağılmış Ermenileri bir araya getirebilmenin yolunu bulmuştur. Bu noktada Ermeni kilisesi, yok olamaya yüz tutabilecek kimliği yeniden inşa etmeyi ve sistemli yayılışı başarılı bir şekilde devam ettirmeyi sağlamıştır. Kilisenin politikalarından en kritik olanı ise her yeni doğan çocuğa sözde soykırım hikayelerinin anlatılması ve bu çocukların “Türk nefreti” ile yetiştirilmesidir.⁸⁵ Ermenilerin, etkinlik ve nüfus bakımından yoğun olduğu ABD’de hizmet veren 182 ayrı Ermeni kilisesi ve bu kiliseler bağlı toplam 1222 vakıf bulunmaktadır. Kiliseler, ABD’nin tüm eyaletlerine dağılmış olmakla birlikte California, New York ve New Jersey’de daha fazla bulunmaktadır. Kanada’da 21 Ermeni kilisesi ve bağlantılı 390 vakıf, Fransa’da 98 Ermeni kilisesi ve bağlantılı 977 vakıf, Lübnan’da ise 77 Ermeni kilisesi bulunmaktadır.⁸⁶ Ermenilerin yaşadığı diğer ülkeler de göz önünde bulundurulduğunda, kilise ve bağlı vakıf sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir.

Ermeni kiliseleri, din adamları tarafından ziyaret edilmekte ve ziyaretler sırasında daima sözde soykırıma vurgu yapılan açıklamalarda bulunmaktadır. Örneğin 27 Eylül 2001 yılında Ermeni Kilise önderleri, Ermeni kilisesinin 1700. yılı kutlamaları kapsamında Ermeniler için kutsal bir öneme sahip olan Eçmiyazın Katoğikosluğu’nu ziyaret eden, Katolik dünyasının dini lideri Papa II. John Paul’e sözde 1 buçuk milyon Ermeni’nin katledildiğini söyleyerek, Hristiyan dünyasındaki etki alanını genişletmiştir.⁸⁷ Bununla birlikte her 24 Nisan’da kiliselerde sözde soykırım anma ayin törenleri gerçekleştirilmektedir. Bu anma törenlerinden birine katılan Katolikos I. Aram, 24 Nisan’ın Ermenileri tek vücut yapan bir konu olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur.⁸⁸ Ermeniler, Dağlık Karabağ olaylarında da Hristiyanlık olgusunu kullanmış, sorunun dinle hiçbir alakası olmamasına rağmen olayları Müslüman-Hristiyan çatışması şeklinde kamuoyuna sunmuştur. Bu sayede Hristiyan ülkelerin, grupların

⁸² Zeynep Boyacıoğlu, “Ermeni Diasporasının Türk Dış Politikasına Etkileri”, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), 9.

⁸³ Davut Kılıç, “1915 Olaylarının 100. Yılına Doğru Ermeni Kilisesi ve Ermeniler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ermeni Araştırmaları* 44, (Mayıs 2013), 168-169.

⁸⁴ Özocak, “Ermeni Diasporası ve”, 71.

⁸⁵ Boyacıoğlu, “Ermeni Diasporasının Türk”, 10.

⁸⁶ Caner Övsan Çakaş, “Ermeni Diasporası ve Kültürleşme Stratejileri: Lübnan, Fransa ve ABD Örnekleri Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Matbuat* 2, sayı 2, (Aralık 2018): 35.

⁸⁷ Kılıç, “1915 Olaylarının”, 176.

⁸⁸ “الأرمنية الإبادة ذكرى يوم رسالة بوجه الأول أرام الكبير كيليكي بيت كاتوليكيوس قداسة”, (al’ermeniyeti al’iibadat dhikraa biawm risalatan yuweccihu al’awal arami el’kebiri kylykia biyd kathulikusk qadaseti) Aztag Arabic, April 2020. Erişim tarihi: 07.04.2024. <https://aztagarabic.com/archives/28363>.

ve kişilerin desteği umulmuştur. “Zalim Müslüman Türklerin”, “masum Hristiyan Ermenilere” tek taraflı saldırdığı haberleri uluslararası kamuoyuna aktarılmıştır.⁸⁹ Bunlarla beraber Azerbaycan’ın sözde bölgedeki kiliseleri, Ermeni kimliğini ve varlığını yok etme maksadıyla bombaladığını iddia eden haberlere de sıklıkla yer verilmiştir.⁹⁰ Ermeni dini liderler Dağlık Karabağ konusunda da Ermeni yanlısı açıklamalarda bulunmaktadır. Dini lider Katolikos I. Aram ABD Temsilciler Meclisi oturumunda açılış duası yapmış ve Temsilciler Meclisi Başkanı Mike Johnson ve diğer kongre üyeleriyle görüşerek Azerbaycan’ın “Artsakh”ı işgal ettiğini ve Ermenilerin sözde bölgeyi terk etmek zorunda kaldığını ifade etmiş, ardından Ermenilere yardım çağrısında bulunmuştur.⁹¹

4.2. Lobicilik

Ermenilerin lobicilik çalışmaları ilk olarak Taşnak, Hinçak ve Ramgavar partileri ve bu partilerin üyeleri tarafından hayata geçirilmiştir. Ermeni diasporası, ABD, Fransa, Rusya, Kanada gibi çok sayıda ülkede güçlü lobi kuruluşlarına sahiptir. Fakat ABD’nin küresel bir aktör oluşu, dünyanın ekonomik ve siyasi hayatına yön vermesi, lobicilik faaliyetlerinde en organize ve etkili ülke olmasını beraberinde getirmiştir.⁹² Dolayısıyla burası Ermeni lobicilik faaliyetlerinin de merkezi olmuştur. Bu nedenle ABD’de bulunan önemli lobi kuruluşlarının amaç ve çalışmaları diğer ülkelerde bulunan lobiler ile aynı özelliği taşıdığından, lobicilik faaliyetleri ABD üzerinden aktarılacaktır. ABD’de lobicilik çalışmaları 1970’lerde etkinliğini, 2000’li yıllarda ise sayısını arttırmıştır.⁹³ Ermeni lobisi son derece etkin ve aktif olmasının bazı nedenleri; örgütlenme kabiliyetlerinin çok iyi olması, Hristiyan din ve kültürüne sahip olması, topluma çabuk uyum sağlaması, kamuoyu faaliyetlerine önem vermesi, seçim bölgelerinde yerleşik yaşam sürülmesi, seçim kampanyalarında aktif görev alması, Rum ve Kürt lobisinin desteğini almasıdır.⁹⁴

ABD’de çok sayıda kuruluş bulunmaktadır ancak lobicilik faaliyetleri bakımından en önemlileri; Amerika Ermeni Birliği (Armenian Assembly of America (AAA)) ve Ermeni Ulusal Komitesi’ne (Armenian National Committee (ANC)) bağlı Amerika Ermeni Ulusal Komitesi’dir (Armenian National Committee of America (ANCA)). Amerika’nın doğusunda bulunan Amerika Doğu Bölgesi Ermeni Ulusal Komitesi (Armenian National Committee, Eastern Region (ANCA-ER)) 1918 yılından beri faaliyetlerini devam ettirirken, batı bölgesinde bulunan Amerika Batı Bölgesi Ermeni Ulusal Komitesi (Armenian National Committee, Western Region (ANCA-WR)) ise 1980’den bu yana çalışmalarını sürdürmektedir.⁹⁵ ANC’nin, Ermeni Adalet ve Demokrasi Federasyonu (Armenian Federation of Justice and Democracy EAFJD)) adıyla faaliyetler gerçekleştirdiği ve Avrupa ülkelerindeki şubeleri aynı çatı altında topladığı bölgesel bir şubesi de bulunmaktadır. Aynı zamanda Orta Doğu ve Güney Amerika ülkeleri için de yine bölgesel ofisleri bulunmaktadır. Bunların yanı sıra ANC’nin 30’dan fazla ülkede o ülkenin adıyla anılan komite şubeleri bulunmaktadır.⁹⁶

⁸⁹ Hüseyin Altınalan, “İkinci Karabağ Savaşında Ermeni Propagandası ve Medya”, *Türkbilig* 44, (Aralık 2022): 156-157.

⁹⁰ “Yunan-Ermeni Dostluk Derneği: Bakü'nün amacı kültürel soykırım yapmaktır”, *Armenpress*, Şubat 2022. Erişim tarihi: 10.04.2024. <https://armenpress.am/tur/news/1075048.html>

⁹¹ “Aram I instó en los Estados Unidos a apoyar a los refugiados armenios de Karabaj”, *SoyArmenio*, 2023. Erişim tarihi: 12.04.2024. <https://soyarmenio.com/noticias-de-artsaj/aram-estados-unidos-refugiados-armenios-karabaj/>.

⁹² Tayyar Arı, *Amerika’da Siyasal yapı Lobiler ve Dış Politika*, (Bursa: MKM Yayınları, 2009), 156-160.

⁹³ Kantarcı, “ABD ve Kanada’da”.

⁹⁴ Arı, *Amerika’da Siyasal*, 293-294.

⁹⁵ Ömer Faruk An, “Sözde Ermeni Soykırımı Bağlamında Diaspora, Baskı Grubu ve Lobi Faaliyetlerinin Önemi”(Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, 2013), 80.

⁹⁶ ANC. Erişim tarihi: 13.04.2024. <https://www.ancnews.info/>

Ermeni lobi kuruluşları, uluslararası işler, hükümet işleri, hakla ilişkiler, akademik ve öğrenci işleri gibi geniş bölümlere sahiptir. Aynı zamanda buldukları ülkenin politikacıları, bürokratları, yerel yönetimleri, sivil toplum kuruluşları, bilimsel araştırma merkezleri, kiliseler, yurttaşlık örgütleri ve yardım kuruluşları ile yakın ilişkiler kurmaktadır.⁹⁷ Ayrıca önemli olan bir diğer nokta da farklı ülkelerde bulunan Ermeni kuruluşların birbirleriyle daima irtibatta olmalarıdır. AAA ve ANCA'nın genel amaçları:

*ABD Ermenilerini ortak miras ve kimlikleri hakkında bilinçlendirmek,
Seçmenlerle ilişkiler kurmak, Ermenilerin tarihi ve kültürel değerlerini korumak,
Ermenilerin her sürece aktif katılımını sağlamak,
Ermenilerin karşılaştıkları tüm sorunlara çözüm üretmek,
Amerikan halkının Ermeni meselesi konusunda bilgilendirilmesini ve bu meselenin devamlı konuşulmasını sağlamak,
"Birleşik ve bağımsız Ermenistan"ı desteklemek için kamu bilinci oluşturmak,
Ermeni Soykırımı'nın tanınması, kınanması ve tazminatını sağlamak,
Dağlık Karabağ'da halkın kendi kaderini tayin etme hakkını sağlamak,
"Arsakh" halkının savunuculuğunu yapmak, ve Karabağ hakkında farkındalık oluşturmak,
Ermenileri ilgilendiren yasal düzenlemeleri teşvik etmek, desteklemek ve yönlendirmek,
Adayların desteklenip desteklenmemesi hususunda karar vermek, lobi faaliyeti yürütmek için seçilen görevlileri Ermeniler konusunda eğitmek,
Uluslararası ilişkiler ve parlamenter diplomasi platformlarında Ermenistan'a yardım sağlamak,
Ermenistan'daki kurumların gelişmesine katkı sunacak projeleri hayata geçirmek,
Toplumun, bürokratların ve politikacıların, ünlü simaların Ermenistan'a ziyaretleri arttırmak,
Azerbaycan ve Türk lobi kuruluşlarının Ermeni karşıtı faaliyetlerine karşı çıkmak,
ABD-Türkiye, ABD-Azerbaycan ilişkilerini negatife çevirmek ve yaptırım uygulamak,
Kürtler ve Rumlar gibi farklı etnik unsurlarla Türk çıkarlarını engellemek,
ABD-Ermenistan-"Arsakh" ilişkilerini güçlendirmek şeklinde sıralanmaktadır.⁹⁸*

Bu amaçlarla çalışan Ermeniler başarı elde etmişlerdir. Örneğin ABD Başkanı Joe Biden, 24 Nisan 2021 yılında 1915 olaylarının sözde yıl dönümünde, yaptığı yazılı açıklamada yaşananları "soykırım" olarak tanımlamıştır.⁹⁹ Bununla birlikte ABD'nin 50 eyaletinin tamamı da sözde soykırımı tanımıştır.¹⁰⁰ Yerel düzeyde de oldukça aktif olan lobiler, Amerikan Kongresinin Türkiye'ye yaptırım kararları çıkartması için yoğun çalışmalar gerçekleştirmektedir. Bu noktada AAA'nın baskılarıyla Kongre Ermeni Grubu Eşbaşkan temsilcilerinin öncülüğünde, Dışişleri Bakanlığına mektup gönderilmiştir. Kongre üyelerinin imzaladığı bu mektup; Türkiye'nin F-16'ları yeni ölüm ve yıkımlar için kullanılacağı gerekçe gösterilerek satışların engellenmesini talep etmiştir.¹⁰¹ ANCA Başkanı Hamparian ise; ABD'yi, Azerbaycan'a yaptığı tüm askeri yardımları kesmeye ve Türkiye'ye askeri konularla ilgili yaptırım uygulamaya davet etmiştir. Bu kapsamda halkın da desteğine başvurulmuş ve kısa bir süre içerisinde Kongreye 100 binin üzerinde mektup gönderilmiştir.¹⁰² Ermeniler,

⁹⁷ Şenol Kantarcı, *Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*, (Ankara: Lalezar Yayınları, 2007), 107-108.

⁹⁸ AAA. Erişim tarihi: 13.04.2024. <https://www.armenian-assembly.org/>. ANCA. Erişim tarihi: 13.04.2024. <https://anca.org/>.

⁹⁹ "24 Nisan açıklaması: Biden 1915 olaylarını 'soykırım' olarak tanımladı, Türkiye sert tepki gösterdi", *BBC News Türkçe*, 24 Nisan 2021. Erişim tarihi: 14.04.2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56874181>.

¹⁰⁰ "Mississippi, Ermeni Soykırımı'nı tanıyan son 50. ABD eyaleti oldu", *Ermeni Haber Ajansı*, 6 Mayıs 2022. Erişim tarihi: 15.04.2024. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2022/05/06/Mississippi-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-ABD/230623>.

¹⁰¹ "Members of Congress Sign Bipartisan Letter Opposing F-16 Sale to Turkey", AAA, 2022. Erişim tarihi: 14.04.2024. <https://www.armenian-assembly.org/post/members-of-congress-sign-bipartisan-letter-opposing-f-16-sale-to-turkey>.

¹⁰² "Members of Congress Blast Azerbaijan and Turkey as Attack on Artsakh Expandsto Armenia", *Armanian Weekly*, September 2020. Erişim tarihi: 14.05.2024. <https://armenianweekly.com/2020/09/29/members-of-congress-blast-azerbaijan-and-turkey-as-attack-on-artsakh-expands-to-armenia/>.

1915 olaylarını “soykırım” olarak nitelendirdiği gibi Karabağ’da yaşanan çatışmaları ve sonrasındaki gelişmeleri de “soykırım” olarak uluslararası kamuoyuna sunmaktadır. ANCA’nın desteğiyle 66 ABD temsilcisi, Kongre’deki elçilere “Artsakh Soykırım Kurbanları” için 200 milyon dolar tahsis edilmesi için çağrısında bulunmuş, Azerbaycan “saldırganlığına” ve “savaş suçlarına” karşılık, Ermenistan’a silah yardımlarının genişletilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.¹⁰³ Ermeni lobileri aynı zamanda mitingler, protesto gösterileri ve konferanslar düzenleyerek halkı ve hükümet kararlarını etkilemeye çalışmaktadır.

4.3. Eğitim

Ermeniler, eğitime oldukça önem vermektedir. Çünkü kalıcı izlerin ve davanın devamlılığının eğitimle olacağına farkındadırlar. Bu alandaki çalışmalarının merkezine de Türk karşıtlığını koymuşlardır. Nitekim bu durum Türk nefreti olan nesilleri ortaya çıkarmaktadır. Ermenistan, eğitim müfredatında oldukça ağır ifadelerle sözde soykırım iddialarını yerleştirmiştir. Ermenistan, 7., 8., 10. ve 11. sınıf tarih ders kitaplarında Selçuklu dönemi ve Osmanlı döneminde Ermeni-Türk ilişkilerini aktarırken, Türkleri “istilacı, barbar, zalim” olarak, Ermeni ayaklanmalarını ise “bağımsızlık savaşları” olarak adlandırmış ve Birinci Dünya Savaşından sonra yaşananlar “suçsuz Ermenilere soykırım yapıldı” şeklinde anlatılmıştır. Sözde soykırımın bilinçli ve organize olarak gerçekleştirildiği, sözde Ermeni topraklarından, Ermeni aydınların, kadınların, yaşlıların ve çocukların zorla sürgün edildiği ve jön Türklerin pan-Türkizm hayaliyle 1,5 milyon Ermeni’yi öldürdüğü gibi asılsız iddialar sıralanmış, Ermenilerin tasviri ise “kahraman, dindar, masum, savaşçı” gibi imgeler kullanılarak aktarılmıştır.¹⁰⁴ Küçük yaşlarda başlatılan eğitim çalışmalarlarıyla nesiller Türk düşmanlığıyla donatılmaktadır. Ermenistan, bünyesinde barındırdığı üniversitelerinde sözde soykırım iddialarıyla ilgili bilimsel çalışmalar yapılmasına ve akademik yayınlar ortaya koyulmasına son derece önem vermektedir. Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi, sözde Ermeni soykırımı ile ilgili bilimsel dergilerde makale yayınlama yarışması düzenlemekte ve bu yarışmalar için fonlar ayırmaktadır.¹⁰⁵ Ermenistan’da bulunan Tsitsernakaberd Ermeni Soykırım Anıtı’na öğrenciler için geziler düzenlenmektedir. Bu noktada anıtın bağlı olduğu Ermeni Soykırımı Müze-Enstitü Vakfı (ESME) uluslararası konferans, sergi, tören gibi faaliyetler düzenleyerek ziyareti daha da pekiştirmektedir.¹⁰⁶ Sadece Ermenistan’da değil, 45 ülkede 300’den fazla sözde Ermeni soykırım anıtı bulunmaktadır.¹⁰⁷ Bu anıtlar, duygusal bağ ve toplum hafızasını taze tutma görevi üstlenmiştir.

Ermeni diasporası, sözde Ermeni soykırım iddialarının başta ABD ve Avrupa ülkeleri olmak üzere buldukları ülkelerin eğitim müfredatına girmesi için de faaliyetlerde bulunmaktadır. Sözde Ermeni soykırımı iddiaları Fransa’da 14-15 yaşlarındaki öğrencilerin olduğu ortaokul

¹⁰³ “Sixty-Six U.S. Representatives Urge Congressional Appropriators to Allocate \$200 Million for Artsakh Genocide Victims; Help Armenia Defend Against Azerbaijani Aggression”, ANCA, 2024. Erişim tarihi: 04.05.2024. <https://anca.org/press-release/sixty-six-u-s-representatives-urge-congressional-appropriators-to-allocate-200-million-for-artsakh-genocide-victims-help-armenia-defend-against-azerbaijani-aggression/>.

¹⁰⁴ Yıldız Devci Bozkuş, “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında 1915 Olayları”, *TESAM Akademi Dergisi* 2, sayı 1, (Ocak 2015): 93-100.; Salih Yılmaz, “Ermenistan Cumhuriyeti’nde Okutulan 10. Sınıf Tarih Ders Kitabında Türkler Aleyhine İfadeler ve Sözde Ermeni Soykırımı”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 177, (Aralık 2008): 115-126.

¹⁰⁵ “Concurso para publicar artículos en revistas científicas sobre el Genocidio Armenio”, *SoyArmenio* 2022. Erişim tarihi: 23.04.2024. <https://soyarmenio.com/noticias-de-armenia/concurso-para-publicar-articulos-en-revistas-cientificas-sobre-el-genocidio-armenio/>.

¹⁰⁶ ESME. Erişim tarihi: 16.04.2024. <http://www.genocide-museum.am/trk/statement.php>.

¹⁰⁷ ANI.

3. sınıf tarih ve coğrafya ders kitaplarına girmiştir.¹⁰⁸ Almanya’da ilk olarak 2002 yılında Brandenburg Eyaletinde, sözde Ermeni soykırım iddiaları ders kitaplarına yerleştirilmiş, ardından ise bazı eyaletlerin ders kitaplarına da eklenmiştir.¹⁰⁹ Ukrayna Eğitim Bakanlığı da sözde Ermeni soykırımı iddialarını okulların ders müfredatına dahil etmiştir.¹¹⁰ Sözde Ermeni soykırım iddiaları Suriye tarih ders kitaplarında da yerini almıştır.¹¹¹ ABD’nin Colorado, Kaliforniya, Connecticut, Illinois, Michigan ve Rhode Island eyaletlerinin okul müfredatlarında da sözde Ermeni soykırım iddiaları yer almaktadır.¹¹² Bu okullarda Türk tezlerini savunan gençler baskı altında kalmaktadır. Örneğin, Fransa’da derste öğretmenin 1915 olaylarına ilişkin iddialarını kabul etmediğini beyan eden Türk asıllı lise öğrencisi, öğretmeni ve okul idaresi tarafından inkarın “suç olduğu” gerekçesiyle hapis ve para cezasıyla tehdit edilmiş, ardından ise istihbarat birimleri tarafından Müslüman kimliği ve aşırıcılık sorgusuna alınmıştır.¹¹³

Diaspora ile Ermenistan, The Genocide Education Project (Soykırım Eğitim Projesi GenEd)) kapsamında ortak bir proje düzenlemiştir. Bu proje, Amerikalı eğitimcilerin Ermenistan’a giderek, sözde soykırım iddiaları ve Dağlık Karabağ meselesi hakkında bilgilendirilmesini sağlamaktadır. Karabağ’da yaşananları eğitimcilere “soykırım” olarak aktaran bu program, eğitimcilerin ülkelerine döndüğünde oradaki diğer öğretmenlere de aynı bilgileri aktarması konusunda kurs imkanı sunmaktadır. Belirli bir dönemle sınırlı kalmayan bu proje farklı öğretmenlerin katılımıyla devam etmektedir.¹¹⁴ Bunun yanı sıra AAA ve ANCA yüksek okul çağındaki Amerikalı Ermenilere staj programları düzenlemekte ve burs imkanı sağlamaktadırlar. Özel ve hükümete bağlı projeler gerçekleştirmektedirler. Konferans, panel gibi etkinlikler organize etmekte ve mali destek sağlamaktadırlar. ANCA-WR’nin Education Commite (Eğitim Komitesi) bölümü bulunmakta ve burada akademik çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Resmi internet sitesinde sözde soykırım iddialarıyla ilgili öğretmen ve öğrencilere kılavuzlar, özel kitaplar, dersler, film ve belgeseller önerilmektedir.¹¹⁵

Eğitim faaliyetleri aktarılırken iki önemli kuruluşa değinmekte fayda vardır. Bunlardan biri Ermeni Ulusal Enstitüsü’dür (Armenian National Institute). Sözde soykırım iddialarının “araştırılmasına” dayanan en kapsamlı kuruluştur. İddialar hakkında bilgi edinmek isteyenler için önemli bir kaynak niteliğine sahiptir. Akademisyenler, eğitimciler, tanınmış isimler ve gazetecilerle çalışarak etkinliğini arttırmaktadır. Dokümantasyon projeleri, eğitimsel yayınları, arşiv taramaları, sözde soykırımı anlatan kitapları, anılar ve özel koleksiyonlarla geniş bir kütüphaneye sahiptir. Diğeri ise Hamazkayin’dir (Armenian Educational and

¹⁰⁸ “Fransa’da "Ermeni Soykırımı" Eğitim Müfredatına Girdi”, *Bianet*, 2012. Erişim tarihi: 16.04.2024.

<https://bianet.org/haber/fransa-da-ermeni-soykirimi-egitim-mufredatina-girdi-140518>.

¹⁰⁹ Refik Arıkan, “Almanya Siyaseti İçerisinde Ermeni Meselesinin Yeri”, içinde *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, ed. H. Selvi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, 2006, s. 347.

¹¹⁰ “Soykırım Ukrayna’nın da müfredatında”, *Agos* 2012. Erişim tarihi: 16.04.2024.

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/2661/soykirim-ukraynanin-da-mufredatinda>.

¹¹¹ “Armenian genocide issue to be included in Syrian history textbooks”, *Armenpress*, April 2019. Erişim tarihi: 16.04.2024. <https://armenpress.am/eng/news/971248.html>.

¹¹² “ABD’nin Colorado eyaletinde Ermeni Soykırımı okul müfredatına alındı”, *Ermeni Haber Ajansı*, 10 Temmuz 2020. Erişim tarihi: 14.04.2024. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2020/07/10/ABD-Colorado-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-m%C3%BCfredat/187635>.

¹¹³ Allaattin Doğru ve Esra Taşkın, “Fransa’da istihbarat, Ermeni iddialarını reddeden Türk asıllı lise öğrencisini "aşırıcılık" sorgusuna aldı”, *Anadolu Ajansı*, 16 Haziran 2021. Erişim tarihi: 26.04.2024. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransada-istihbarat-ermeni-iddialarini-reddeden-turk-asilli-lise-ogrencisini-asiricilik-sorgusuna-aldi/2275522>.

¹¹⁴ GenEd , Erişim tarihi: 20.04.2024. <https://genocideeducation.org/>.

¹¹⁵ ANCA-WR, Erişim tarihi: 17.04.2024. <https://ancawr.org/>.

Cultural Society-Ermeni Eğitim ve Kültür Derneği). Ermeni aydınlar tarafından Kahire merkezli olarak 1928 yılında açılan bu kuruluş, ABD, Güney Amerika, Avrupa, Avusturalya, Ortadoğu, Gana ve Ermenistan’da faaliyetlerine devam etmektedir. Çok sayıda yazar ve siyasi kişilik kuruluşun orta ve yüksek öğretim kurumlarından mezun olmuştur. Sergiler, toplantılar ve geniş yayıncılık programları yürütülmektedir. Ermenicenin öğrenilmesi, ulusal bilincin oluşturulması, Ermeni geleneklerinin korunması ve yeni nesillerin genel eğitimi gibi hedefleri bulunmaktadır.¹¹⁶

4.4. Medya ve Dijital medya

Medya gücünün farkında olan Ermeniler bu alandaki faaliyetlerine çok uzun yıllar önce başlamıştır. Gerek 1915 olayları öncesinde ve sonrasında dünya kamuoyunu etkilemek için gerekse Karabağ olaylarında kendilerini “meşru” göstermek için medyayı daima aktif kullanmışlardır¹¹⁷. 19. yüzyıldan itibaren Ermeniler, “Ermeni sorununu” canlı tutmak amacıyla kitle iletişim araçlarının kullanımını sürdürmüştür.¹¹⁸ Özellikle haber ajansları ulusal ve uluslararası toplumu bilinçlendirme hususunda son derece büyük öneme sahiptir. Ermeni haber kuruluşları sözde soykırım iddialarına ve Karabağ’da yaşanan gelişmelere oldukça önem vermektedir. Türkiye ve Azerbaycan’ın “soykırımcı” olduğu vurgusunun yapıldığı haberlere sıklıkla rastlanılmaktadır. Üstelik Osmanlı Devleti’nin ve Türkiye Cumhuriyeti’nin sadece Ermenilere değil, diğer Rumlara, Süryanilere ve diğer azınlıklara da sözde soykırım yapıldığını iddia eden haberler yayınlamaktadır.¹¹⁹ Türkiye’nin güvenliği için başlattığı sınır ötesi operasyonlar, Ermenistan medyasında sık sık asılsız iddialarla karalanmaya çalışılmıştır. Suriye operasyonlarında sözde sivillere, kiliselere ve kültürel miraslara zarar verildiği iddiaları basında yer almıştır. Türkiye, terör örgütlerine destek vermekle suçlanmış, Irak ve Şam İslam Devleti’nin (İŞİD) “güvenlik garantörü” olduğu ileri sürülmüştür. Bu noktada Azerbaycan’ın da “Artsakh”ta bulunan Ermeni kiliselerini bombaladığı ve kültürel mirasa zarar verdiği iddiaları da yine haber sayfalarında yerini almıştır. Haber aktarımlarında iki Türk devleti için “terörist devletler” ifadesi kullanılmaktadır.¹²⁰ Türkiye’nin komşularıyla ilişkilerinde “saldırgan” bir politika izlediği algısı oluşturulmuştur. Karabağ bölgesinde Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan gelişmeler ve sıcak çatışmalar, Ermenistan basınında asılsız iddialarla aktarılmıştır. Bölge için “Ermenistan’ın egemen toprakları” ifadeleri kullanılarak, Azerbaycan’ın ateşkesi ihlal ettiği iddialarına sıklıkla yer verilmiştir.¹²¹ Azerbaycan’ın köyleri, şehirleri ve çocukları hedef aldığı iddiaları ortaya atılmıştır.¹²² Ermenistan haber kaynağı olan Hetq haberine göre Azerbaycan askerleri yatalak yaşlı bir Ermeni’yi öldürmüş kızını ise esir alarak işkence uygulamıştır.¹²³ Bu ajans da asılsız iddiaların hikâyeleştirilerek aktarıldığı çok sayıda haber bulunmaktadır. Azerbaycan’ın “savaş

¹¹⁶ Hamazkayın. Erişim tarihi: 17.04.2024. <https://hamazkayin.com/en/>.

¹¹⁷ Din kullanımı başlığı altında yer alan Ermeni kiliseleri ve Amerikan misyonerleri arasındaki medya kullanımı hususu bu noktada da örnek verilebilir.

¹¹⁸ Kadriye Leyla Budak, “Karabağ Krizinde Ermenistan ve Azerbaycan Kamuoyunda Medyanın Etkisi”, *Karadeniz Araştırmaları* 14, sayı 14, (Nisan 2007): 137.

¹¹⁹ “Mississippi, Ermeni Soykırımını tanıyan son 50. ABD eyaleti oldu”, *Ermeni Haber Ajansı*, 6 Mayıs 2022, Erişim tarihi: 15.04.2024. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2022/05/06/Mississippi-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-ABD/230623ç>

¹²⁰ “Türk ordusu Suriye’de Süryani kiliselerini bombaladı”, *Ermenistan Kamu Radyosu*, 1 Haziran 2022. Erişim tarihi: 20.04.2024. <https://tr.armradio.am/2022/06/01/turk-ordusu-suriyede-suryani-kiliselerini-bombaladi-foto/>.

¹²¹ “Azerbaycan tekrar ateşkesi ihlal etti ve Ermenistan’ın egemen topraklarına saldırı düzenledi”, *Armenpress*, 11 Ocak 2022, Erişim tarihi: 21.04.2024. <https://armenpress.am/tur/news/1072704.html>

¹²² “Azeri saldırısı sonucu Dağlık Karabağ’da en az 6 çocuk hastaneye kaldırıldı”, *Armenpress*, 19 Eylül 2023, Erişim tarihi: 24.04.2024. <https://armenpress.am/eng/news/1119881.html>.

¹²³ “The Mirzoyans of Artsakh: Azerbaijani Troops Killed Father, Took Daughter Captive”, *Hetq* 2022. Erişim tarihi: 24.04.2024. <https://hetq.am/en/article/146985#>.

suçu işleyen ve masum insanları öldüren” bir ülke olduğu imajı oluşturulmak istenmiştir. Medyada Müslüman-Hristiyan vurgusu sıklıkla yapılmış, Türkiye'nin Azerbaycan'ı destekleyen girişimleri Ermenilere yönelik yeni bir soykırım planı şeklinde aktarılmıştır. Azerbaycan'ın 19 Eylül 2023'de bölgede başlattığı terör operasyonunu, Ermeni medyası “soykırım” olarak kamuoyuna yansıtmış ve bölgede 100 binden fazla insanın “zorla” yerinden edildiğini iddia etmiştir.¹²⁴

Ermeni diasporası tıpkı Ermenistan basını gibi hareket etmiş, hatta daha uzlaşmaz bir tavır sergilemiştir. Basının gücünü erken fark eden Ermeni diasporası, 1800'lü yıllarda ABD'de Ermeni davasına yer veren gazetelere abonelik sözü vererek çok sayıdaki gazetenin Anadolu'da yaşanan olayların Ermenistan yanlısı yazılarla okuyuculara sunulmasını sağlamıştır.¹²⁵ Ermeni diasporası buldukları ülkelerde kendi medyasını kullandığı gibi yaşadıkları ülkenin yerel medyasını da kullanmaktadır. Fransa'da Le Monde, ABD'de The New York Times, İtalya'da La Stampa, Almanya'da gazetesi Die Welt, Japonya'da Asahi Shimbun Ermeni görüşlerine destek veren bazı yerel haber kaynaklarıdır.¹²⁶

Ermeniler, görsel medyanın önemli alanlarından olan film ve belgeselleri oldukça aktif kullanmıştır. Özellikle Ermeni diasporasının bu alanda çok sayıda çalışması bulunmaktadır. Ortaya konulan bütün çalışmaların ortak noktası “Türk nefreti” oluşturmaktır. Ermeni filmleri destekleyen, teşvik eden ve mali destek sunan kuruluşlar mevcuttur. Armenian Film Foundation (Ermeni Film Vakfı), Ermeni Film Arşivi, Armenian International Magazine (AIM), Film International, MGN/ Paradise Inc., Don Film, Molorak Films Inc., Askarian Film, Armenian Center of Hollywood (ARC) ve Bars Media Ermeni filmlerine destek veren bazı kuruluşlardandır.¹²⁷ ARC ve Bars Media özellikle Dağlık Karabağ meselesi üzerinden Ermeni bakış açısıyla çalışmalar ortaya koymaktadır.¹²⁸ Sözde Ermeni soykırımı üzerine çekilen, Türkleri “vahşi, zalim, medeniyetten uzak, soykırımcı” olarak gösteren çok sayıda film ve belgesellerden bazıları: Ararat (Ağrı Dağı), Musa Dağı'nda Kırk Gün, Anne, Hasret, The Promise (Söz), Gelen Sesler: Gizli Bir Soykırım Hakkında, Halkım Nerede?, The Forgotten Genocide (Unutulmuş Soykırım),¹²⁹ Intent To Destroy (Yok Etme Niyeti), Aurora's Sunrise (Aurora'nın Gündoğumu) şeklindedir. Dağlık Karabağ üzerine çekilen ve Azerbaycan'ın sözde Ermeni topraklarını işgal ettiği algısı oluşturan film ve belgesellerden bazıları: Should the Wind Fall (Rüzgar Dinse), Gate to Heaven (Cennetin Kapısı), 45 Days: The Fight For a Nation (45 Gün: Bir Millet için Mücadele), We are our Mountains (Biz Dağlarımızız)¹³⁰ (Armenian Film Festival Australia 2024), Dark Forest in the Mountain (Dağdaki Karanlık Orman), Nagorny-Karabakh (Dağlık Karabağ),¹³¹ Motherland (Anavatan) şeklindedir. Ermeni sinemasının destek gördüğü ve ödüller aldığı film festivalleri de bulunmaktadır. Altın Kayısı Film Festivali, Cannes Film Festivali, Sinema Dünyası Film

¹²⁴ Witold Repetowicz, “Azeri extermination of Artsakh”, *Aravot*, October 2023. Erişim tarihi: 27.04.2024. <https://en.aravot.am/2023/10/30/336203/>.

¹²⁵ Bora İyiat, “Bir Kara Lobcılık Örneği Olarak “Ermeni Diasporası”, *Devlet Dergisi*, 5 Mayıs 2015. Erişim tarihi: 26.04.2024. http://devlet.com.tr/makaleler/y80-BIR_KARA_LOBICILIK_ORNEGI_OLARAK_ERMENI_DIASPORASI.html.

¹²⁶ Kantarcı, “ABD ve Kanada'da”, 157.

¹²⁷ Sedat Laçiner, Şenol Kantarcı, Ararat: Sanatsal Ermeni Propagandası, (Ankara: ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2002), 18-21; Taner B. Şener, “Lobicilik, ABD'de Ermeni Diasporasının Oluşması, Yaptığı Propaganda ve Lobi Faaliyetleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2004), 151.

¹²⁸ Hazel Çağan Elbir, “Ermeni Kültürü ve Ermeni Propagandası”, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Analiz No: 2013/2, Erişim tarihi: 22.04.2022. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-KULTURU-VE-ERMENI-PROPAGANDASI>.

¹²⁹ Laçiner, Kantarcı, *Ararat: Sanatsal*, 25-38, 78-89.

¹³⁰ Armenian Film Festival Australia. Erişim tarihi: 30.04.2024. <https://armenianfilmfestival.com.au/2022-2/>.

¹³¹ Elbir, “Ermeni Kültürü ve”

Festivali, Uluslararası Rotterdam Film Festivali, New York Film Festivali, Toronto Film Festivali, Kanada Film ve Video Festivali ve Gothenburg Film Festivali bu festivallerden bazılarıdır.¹³² Bu filmler Türkiye ve Azerbaycan hakkında fikir sahibi olmayan insanların, olumsuz düşüncelerin oluşmasına veya iki Türk devleti hakkında var olan bilgilerin negatif yönde değiştirilmesine neden olmaktadır.

Teknolojinin gelişmesiyle dijital medya ortaya çıkmış ve neredeyse akla gelebilecek her alan buraya taşınmıştır. Ermeniler, 1990 tarihinde internetin sivil hayatta kullanımına sunulduğu ilk andan itibaren sözde soykırım iddialarının savunuculuğunu yapan siteler kurmuştur. Bu noktada 1996 yılında açılan cilia.com Ermeni internet sitesinin ilk örneklerindedir.¹³³ İnternet hayatına erken başlayan Ermeniler, sözde soykırım iddiaları hakkında toplumların daha kapsamlı bilgilendirilmesi sağlayan ANI'nın da internet sitesini kurmuş ve tüm verileri buraya da aktarmıştır. Sitede bulunan çevrimiçi müze ve dijital sergi bölümü siteyi ziyaret edenler için kalıcılık oluşturmaktadır. Aynı zamanda sitede, Türkçe, İngilizce, Arapça ve İspanyolca dil seçenekleri bulunmaktadır. Kısaca ifade edilmek gerekirse Ermenilerin gerek kültürel gerek eğitimsel gerek sanatsal gibi farklı konular üzerine kurulmuş neredeyse bütün kuruluşları internet ortamına girmiş bulunmaktadır. Tüm bunlarla beraber Ermeniler dijital alandaki çalışmalarına yeni projeler de eklemektedir. Bu noktada dünyanın pek çok ülkesinde yaşayan Ermenilere hizmet verecek ve toplumun farklı kesimlerinin de katılımını sağlayacak Pan-Ermeni dijital platformunun kurulacağı açıklanmıştır.¹³⁴ Ermeni diasporasının lobi kuruluşları, etkinliklerini dijital medya üzerinden de devam ettirmektedir. Bu noktada halkı çalışmalarına dahil edecek imkanlar daha da kolaylaşmıştır. Örneğin AAA'nın ve ANCA'nın resmi internet sitelerinde “harekete geç” ve “bağış yap” butonları bulundurulmuş anında etkileşim sağlanmaktadır. Yine lobilerin gerçekleştirdiği veya gerçekleştirmeyi planladığı faaliyetlerden haberdar etmek için “haberler” bölümü eklenmiştir. Özellikle önem verilen sözde soykırım iddiaları ve Dağlık Karabağ hakkında özel bilgilendirme bölümlerine ayrılmıştır.

Toplumların ülke ve dünya hakkındaki gelişmelerden haberdar olduğu haber ajansları da dijital medyaya dahil olmuştur. Ermeni haber ajanslarının ortak yanı haber sitelerindeki “sözde soykırım” ve “Dağlık Karabağ” bölümleridir. Böylelikle iki özel konu hakkındaki gelişmelerin, diğer haberlerin arasından filtrelenerek okuyucuya kolaylıkla ulaşması sağlanmıştır. Ermeni haber ajansları resmi internet sitelerindeki haberlerin daha fazla kitleye yayılması için geniş bir dil seçeneği de sunmaktadır. Dijitalleşmeye film sektörü de dahil olmuş ve birçok dijital film platformu açılmıştır. Bu platformlara milyonlarca kişi üye olmuş ve istedikleri filmlere anında erişme imkanı bulmuştur. Netflix, Disney+ Amazon prime bu dijital film platformları arasındadır. Ermeniler de bu platformlara filmlerini taşımak için çalışmalar yapmaktadır. Bu kapsamda Ermeni sinemasının 100. yılına özel 32 filmin dijital ortama aktarılacağı açıklanmıştır.¹³⁵ Dijital alanın en önemli mecralarından biri de kuşkusuz sosyal medyadır. X (Twitter), Instagram, Facebook ve Youtube başta olmak üzere çeşitli sosyal medya platformları verilmek istenen mesajı, anında kitlelere ulaştırabilmekte ve konunun gündemde kalmasını sağlayabilmektedir. Dolayısıyla siyasiler, bürokratlar, sanatçılar, tanınmış isimler, sivil toplum kuruluşları ve kişiler buradan açıklamalar yapmakta ve

¹³² Elbir, “Ermeni Kültürü ve”.

¹³³ Şener, “Lobicilik, ABD’de Ermeni”, 307-309.

¹³⁴ “Alexis Ohanian ile Serj Tankian Pan-Ermeni dijital platformu kuracak”, *Ermeni Haber Ajansı*, 9 Ekim 2019. Erişim tarihi: 22.04.2024. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2019/10/09/Alexis-Ohanian-Serj-Tankian-Ermeni/166380>.

¹³⁵ Siranush Ghazanchyan, “Ermeni sinemasının 100. yılında 32 film dijital ortama aktarılacak”, *Ermenistan Kamu Radyosu*, 17 Ağustos 2023. Erişim tarihi: 29.04.2024. <https://en.armradio.am/2023/08/17/32-films-to-be-digitized-on-100th-anniversary-of-armenian-cinema/#>.

karşılıklı etkileşim kurarak düşünceleri etkileyebilmektedir. Ermenilerin, lobi kuruluşlarının, haber ajanslarının, kültürel ve eğitimsel kuruluşlarının sosyal medya hesapları bulunmaktadır. Bu noktada Ermenilerin sosyal medyada da aktif olduğu ve halkları buradan da etkilemeye çalıştığı ifade edilebilir.

4.5. Ünlü İsimler

Ünlü insanların tanınırlığı, yalnızca kendi ülkesiyle sınırlı kalmamakta faklı ülkelere de ulaşabilmektedir. Ünlü kişiler, siyasilerin etkilemede yetersiz kaldığı halklara ulaşma imkanına sahiptir. Halk bu ünlü kişileri daha sempatik bulmakta ve onların düşüncelerini daha güvenilir görmektedir. Dolayısıyla bu etkileme gücünün farkında olan Ermeniler, bu camiayı da kamu diplomasisi faaliyetleri için kullanmaktadır. Müzik, sanat, spor, bilim ve televizyon dünyası gibi alanlardan tanınırlık elde etmiş kişiler, özellikle sözde Ermeni soykırım iddialarında ve Dağlık Karabağ olaylarında Ermeni tarafını destekleyen açıklamalarda bulunmaktadır. Ermenistan'a ve Ermeni davasına destek veren ünlü isimler başta Ermeni kökenli kişilerdir. Bu duruma verilecek önemli örneklerden biri dünyaca ünlü Ermeni asıllı Amerikalı televizyon yıldızı Kim Kardashian'dır. Kardashian'ın Instagram hesabında 362 milyon takipçisinin bulunması onu aynı zamanda bir sosyal medya yıldızı haline de getirmiştir. Kardashian, ABD Başkanı Joe Biden'a çağrıda bulunarak, kendisinin sözde Ermeni soykırımından kurtulanların torunu olduğunu ve şimdide Dağlık Karabağ'da "yerli Hristiyan" Ermenilerinin soykırımla karşı karşıya kaldığını ve bunun durdurulması gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁶ Konuyla ilgili sosyal medya da paylaşımlar yapan Kardashian, X'te yaptığı bir paylaşımda Azerbaycan'ın ateşkesi ihlal ettiği, sivil alt yapıyı hedef aldığı ve Ermenistan'ı tehdit ettiği iddialarını öne sürmüştür.¹³⁷ Bir diğer isim ise dünyaca ünlü Ermeni asıllı şarkıcı Cher'dir. Cher, X hesabında Türkiye'nin 2 milyon Ermeni'yi öldürdüğünü, şimdi ise Azerbaycan'ın Ermenistan'ı yok etmek istediğini ifade etmiş ve haç sembolünün olduğu yazılı bir görsel kullanarak Hristiyan dünyasının dikkatini çekmeye çalışmıştır.¹³⁸ Türk karşıtlığıyla gündeme gelen bir diğer ünlü isim ise Ermeni asıllı System of a Down grubunun solisti Serj Tankian'dır. System Of A Down, 2005'de çıkardığı Holy Mountains (Kutsal Dağlar) adındaki şarkısının klibinde, sözde Ermeni soykırımı konusunu işlemiş, Sultan Abdülhamid, Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa ve Atatürk'ü "katil ve yalancı" olarak göstermeye çalışmıştır.¹³⁹ Tankian, X'de yaptığı bir paylaşımda "Artsakh"ın hiçbir zaman Azerbaycan'ın yasal toprağı olmadığı, Bakü'nün bile sözde Ermenistan'ın tarihi toprakları olduğunu iddia eden bir açıklama yapmıştır.¹⁴⁰ Ermeni asıllı başka bir şarkıcısı Elie Berberian, New York City Times Meydanı'nda, sözde Ermeni soykırımının 107. yıldönümünde sahne almış ve Ermenilerin susturulamayacağını ifade etmiştir.¹⁴¹ Bu Ermeni

¹³⁶ Judy Kurtz, "Kim Kardashian calls on Biden to stop the next Armenian genocide", *THE HILL*, 8 Eylül 2023. Erişim tarihi: 29.04.2024. <https://thehill.com/blogs/in-the-know/4194610-kim-kardashian-calls-on-biden-to-stop-the-next-armenian-genocide/>.

¹³⁷ "Kardashian condenó la agresión de Azerbaiyán", *SoyArmenio*, 17 Temmuz 2020. Erişim tarihi: 29.04.2024. <https://soyarmenio.com/diaspora-armenia/kardashian-condeno-la-agresion-de-azerbaiyan/>.

¹³⁸ "«Día negro para los cristianos»: Cher acusó a Turquía y Azerbaiyán de Matar Armenios", *SoyArmenio*, 12 Aralık 2020. Erişim tarihi: 29.04.2024. <https://soyarmenio.com/noticias-de-armenia/dia-negro-para-los-cristianos-cher-acuso-a-turquia-y-azerbaiyan-de-matar-armenios/>.

¹³⁹ "Sözde soykırıma iğrenç klip!", *Haber 3*, 7 Haziran 2006. Erişim tarihi: 01.05.2024. <https://www.haber3.com/guncel/sozde-soykirim-igrenc-klip-haberi-98073>.

¹⁴⁰ "Serj Tankian: Artsakh yasal olarak hiçbir zaman Azerbaycan'ın bir parçası olmadı", *Ermeni Haber Ajansı*, 14 Ağustos 2023, Erişim tarihi: 01.05.2024. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2023/08/14/Serj-Tankian-Artsakh-Azerbaycan/253903>

¹⁴¹ "107th Anniversary Commemoration of the Armenian Genocide to Feature Singer Elie Berberian in Times Square, New York", *Mirror-Spectator*, 20 April 2022. Erişim tarihi: 29.04.2024.

asıllı ünlüler, STK'larla işbirliği yapmakta, Ermenistan'a yardım kampanyaları ve fon sağlama girişimlerinde bulunmaktadır. Ermenilere destek veren ancak Ermeni asıllı olmayan çok sayıda ünlü isim de bulunmaktadır. Dünyaca tanınan Rock grubu Queen'in baş gitaristi Brian May, Instagram hesabından yaptığı bir paylaşımda, Türkiye'nin Ermenilere sözde etnik temizlik yaptığını, "petrol ve doğalgazla" çevrili Azerbaycan'ın ise "Hıristiyanlık ve demokrasiyle" çevrili Ermenistan'a sözde yeni bir "yeryüzünden silme" komplosu uyguladığını iddia etmiştir.¹⁴² Ermeni yanlısı tutum sergileyen, televizyon, kültür, sanat, müzik gibi alanlardaki ünlü isimler sözde soykırım ve Dağlık Karabağ meselelerini Ermeni tarafından gündeme getirerek, halkı da bu yönde etkilemeye çalışmaktadır.

Sonuç

Kamu diplomasisi uygulamalarının toplum üzerindeki öneminin farkında olan Ermeniler, geçmişten günümüze bu alanı ustaca kullanmaktadır. Ermenistan'ın kamu diplomasisi ihtiyacı diğer devletlerden daha farklı bir şekilde gelişmiştir. Ermenistan'ın sözde soykırım iddiaları, Dağlık Karabağ meselesi ve ayrılıkçı düşünceleri, komşularıyla sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Ermenistan, bölgeden izole edilmiş durumdadır. Bölgeden çıkmak ve yalnızlığını telafi etmek isteyen Ermenistan, başta Rusya, ABD ve Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeye çalışmaktadır. Özellikle Dağlık Karabağ sorununun beraberinde getirdiği savaş ekonomisi Ermenistan halkının zor şartlar altında yaşamasına neden olmuştur. Bölgedeki işgalini "meşru" göstermeye çalışan Ermenistan hem halkından hem de diğer ülkelerden gelebilecek olan tepkileri Azerbaycan'a yönlendirmek için kamu diplomasisini kullanmıştır. Ermeni diasporası da kamu diplomasisi çalışmalarına son derece önem vermiştir. Politik, ekonomik, eğitim gibi çeşitli nedenlerle birçok bölgeye dağılan Ermeni diasporası, sözde soykırım, Karabağ meselesi ve Türk nefreti üzerinden bir kimlik bilinci oluşturmuştur. Dolayısıyla diasporayı birleştirme görevi gören bu bilincin kaybedilmemesi ve yeni nesillere aktarılması için kamu diplomasisine başvurulmuştur. Bu noktada kamu diplomasisinin her alanında faaliyetlerde bulunulmasına özen gösterilmiştir. Ermeniler, özellikle din vurgusu üzerinden Hristiyan dünyasının dikkatini çekmeye çalışmaktadır. Ermeni kilisesi ve din adamları, sık sık yabancı basına "Hristiyan Ermeniler, Müslüman Türkler tarafından zulme uğruyor" algısı oluşturarak Ermenilere destek, Türklere ise tepki çağrısında bulunmuştur. Ermeni lobilerinin çalışmalarına bakıldığında ise Türkiye ve Azerbaycan'a yaptırım uygulanması için hükümetlere yoğun baskılar yapıldığı görülmektedir. Eğitime de oldukça önem veren Ermeniler, genç nesillerin zihinleri Türk kin ve nefreti ile doldurmaya özen göstermiştir. Ders kitaplarında Ermeniler "mücadeleci, masum, zulme uğrayan" olarak gösterilmiş, Türkler ise "istilacı, soykırımcı, zalim" olarak nitelendirilmiştir. Böylelikle gelecekte de Ermeni sempatisinin devam etmesi ve Türk nefretinin kalıcı olması hedeflenmiştir. Ermeniler, medyadaki faaliyetleriyle de aynı hedefler doğrultusunda ilerlemektedir. Haber ajanslarında, sözde soykırım ve Dağlık Karabağ ile ilgili gelişmeler sürekli aktarılarak toplumun hafızası taze tutulmaktadır. Medya da sık sık Azerbaycan'ın savaş suçu işlediği, Türkiye'nin ise terör örgütlerine yardım ettiği iddiaları yer almıştır. Özellikle Ermeni diasporasının film ve belgesel çekimlerine olan ilgisi, çok sayıda Türk karşıtı filmi ortaya çıkartmıştır. Bu filmlerin içerisinde yer alan olumsuz Türk tasvirleri ve asılsız iddialar izleyenleri etkileyebilme özelliğine sahiptir. Ermeniler, internetin sivil hayata sunulmasının hemen ardından da tüm çalışmalarını dijitale aktarmış ve dolayısıyla burada da

<https://mirrorspectator.com/2022/04/20/107th-anniversary-commemoration-of-the-armenian-genocide-to-feature-singer-elie-berberian-in-times-square-new-york/>.

¹⁴² "Concurso para publicar artículos en revistas científicas sobre el Genocidio Armenio", *SoyArmenio*, 2022. Erişim tarihi: 23.04.2024. <https://soyarmenio.com/noticias-de-armenia/concurso-para-publicar-articulos-en-revistas-cientificas-sobre-el-genocidio-armenio/>.

etkin hale gelmiştir. Ermeniler ünlü isimlerin ulaşabildiği toplulukların farkında olmuştur. Ünlülerin düşüncelerinin, hayat tarzlarının ve fikir oluşumlarının kişileri etkileyebilme bilinciyle hareket eden Ermeniler ve tanınmış Ermeni isimler, Ermenistan için yardım kampanyaları düzenlemekte, Türkiye ve Azerbaycan'ın sözde Ermenilere soykırım yaptığını iddia eden açıklamalarda bulunmakta ve bunları sosyal medya hesaplarında paylaşmaktadır. Bu çalışmanın amacı Ermenilerin, kamu diplomasisine neden ihtiyaç duyduğuna dikkat çekerek, kamu diplomasisinin hangi alanlarında aktif faaliyet gösterdiğini vurgulamak ve bu faaliyetlerin tamamında Türk karşıtlığının olduğunu ortaya koymaktır. Dolayısıyla yukarıda aktarılan bilgiler ışığında Ermenilerin neden kamu diplomasisine ihtiyaç duyduğu cevaplandırılmış, ardından din, eğitim, lobicilik, ünlü isimler, medya ve dijital medya kullanımları aktararak Türk karşıtı kamu diplomasisi faaliyetlerinin varlığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

- AAA. Erişim tarihi: 13.04.2024. <https://www.armenian-assembly.org/>. ANCA. Erişim tarihi: 13.04.2024. <https://anca.org/>.
- Abushev, Kavus. "The Nagorno Karabagh Conflict as a Part of the "New" Eurasian Geopolitics", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 60, sayı 3, (2005): 1-32.
- Ahmed, Shamima David M. Potter. *NGOs in International Politics*. Bloomfield: Kumarian Press Inc., 2006), 244.
- Akar, Ercan, Muharrem Gürkaynak. "Ülke Markalama Bağlamında Türkiye'nin Eğitim Diplomasisine Yönelik Bir Değerlendirme", *İletişim ve Diplomasi (Kamu Diplomasisi ve Ülke Markalama Özel Sayısı)* 7, (2022): 137-164.
- Altınalan, Hüseyin. "İkinci Karabağ Savaşında Ermeni Propagandası ve Medya", *Türkbilig* 44, (Aralık 2022): 153-176.
- An, Ömer Faruk "Sözde Ermeni Soykırımı Bağlamında Diaspora, Baskı Grubu ve Lobi Faaliyetlerinin Önemi". Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, 2013.
- ANC. Erişim tarihi: 13.04.2024. <https://www.ancnews.info/>
- ANCA-WR. Erişim tarihi: 17.04.2024. <https://ancawr.org/>.
- Aras , Bülent, Pınar Akpınar. "The Relations between Turkey and the Caucasus", *Perceptions: Journal of International Affairs* 16, is. 3, (Sonbahar 2011): 53-68.
- Arı, Tayyar. *Amerika'da Siyasal yapı Lobiler ve Dış Politika*. Bursa: MKM Yayınları, 2009.
- Arıkan, Refik. "Almanya Siyaseti İçerisinde Ermeni Meselesinin Yeri", içinde *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, ed. H. Selvi, 317-357. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını, 2006.
- Armenian Film Festival Australia. Erişim tarihi: 30.04.2024. <https://armenianfilmfestival.com.au/2022-2/>.
- Armenian National Institute (ANI). Erişim tarihi: 29.03.2024. <https://www.armenian-genocide.org/index.html>.
- Aslanlı, Araz. *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Ata Kuduban, Duygu, Mevlüt Kaya, "Karabağ Sorununa Uluslararası Güçlerin Yaklaşımları Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 7, sayı 21, (Aralık 2018): 923-949.
- Başaran, Doğan. "Azerbaycan'ın terörle mücadeledeki zaferi: Nasıl bir ateşkes?", 2023. Erişim tarihi: 25.03.2024. <https://gdh.digital/azerbaycanin-terorle-mucadeledeki-zaferi-nasil-bir-ateskes-79764>
- Baydemir, Mehmet. "Türkiye'nin Sahraaltı Afrika'ya Yönelik İnanç Diplomasisi", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 6, sayı 1, (Mayıs 2022): 344-364.

- Boyacıoğlu, Zeynep. “Ermeni Diasporasının Türk Dış Politikasına Etkileri”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Budak, Kadriye Leyla. “Karabağ Krizinde Ermenistan ve Azerbaycan Kamuoyunda Medyanın Etkisi”, *Karadeniz Araştırmaları* 14, sayı 14, (Nisan 2007): 131-147.
- Chernobrov, Dmitry, Leila Wilmers, “Diaspora Identity and a New Generation: Armenian Diaspora Youth on the Genocide and the Karabakh War”, *Nationalities Papers* 48, (June 2019): 1-21.
- Cheterian, Vicken. “Diaspora-Armenia Relations: Are we ready for a serious discussion?”, April 2021. Erişim tarihi: 03.04.2024. <https://mirrorspectator.com/2021/04/08/diaspora-armenia-relations-are-we-ready-for-a-serious-discussion>.
- Cooper, Andrew F., Louise Frechette, *Celebrity Diplomacy*. New York: Routledge, 2008.
- Cull, Nicholas J. “The Public Diplomacy Before Gullion: The Evolution of a Phrase”, içinde *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, ed. Nancy Snow, Nicholas J. Cull, 13-17. New York: Routledge, 2020.
- Cull, Nicholas J. *Public Diplomacy: Lessons from the Past, CPD Perspectives on Public Diplomacy*. Los Angeles: Figueroa Press, 2009.
- Çakaş, Caner Övsan. “Ermeni Diasporası ve Kültürleşme Stratejileri: Lübnan, Fransa ve ABD Örnekleri Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Matbuat* 2, sayı 2, (Aralık 2018): 31-48.
- Çiçek, Kemal. “Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme”, *Gazi Akademik Bakış* 3, sayı 6, (Temmuz 2010): 1-14.
- Çoban Öztürk, Ebru. “Tarih, Travma ve Kimlik: Ermeni Diasporada Kimlik ve Kimliğin Yeni Nesillere Aktarımı”, *Ermeni Araştırmaları* 52, (Aralık 2015): 141-167.
- Demirci, Onur. “Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri” *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 5, sayı 1, (Ocak 2010): 211-233.
- Doğru, Allaattin, Esra Taşkın. “Fransa’da istihbarat, Ermeni iddialarını reddeden Türk asıllı lise öğrencisini "aşırıcilik" sorgusuna aldı”, Anadolu Ajansı, 16 Haziran 2021. Erişim tarihi: 26.04.2024. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransada-istihbarat-ermeni-iddialarini-reddeden-turk-asilli-lise-ogrencisini-asiricilik-sorgusuna-aldi/2275522>.
- Elbir, Hazel Çağan. “Ermeni Kültürü ve Ermeni Propagandası”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No: 2013/2, Erişim tarihi: 22.04.2022. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-KULTURU-VE-ERMENI-PROPAGANDASI>.
- ESME. Erişim tarihi: 16.04.2024. <http://www.genocide-museum.am/trk/statement.php>.
- Gamaghelyan, Philip. “Rethinking the Nagorno-Karabakh Conflict: Identity, Politics, Scholarship”, *School of Peace Studies: Faculty Scholarship* 1, (2010): 33-56.
- GenEd. Erişim tarihi: 20.04.2024. <https://genocideeducation.org/>.
- Ghazanchyan, Siranush. “Ermeni sinemasının 100. yılında 32 film dijital ortama aktarılacak”, *Ermenistan Kamu Radyosu*, 17 Ağustos 2023. Erişim tarihi: 29.04.2024. <https://en.armradio.am/2023/08/17/32-films-to-be-digitized-on-100th-anniversary-of-armenian-cinema/#>.
- Gökçe, Mustafa. “Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies* 6, sayı 1, (2011): 1111-1126.
- Gurgu, Elena, Aristide Dumitru Cociuban. “The Role of Public Diplomacy in International Relations in Full Process of Globalization”, *Annals of Spiru Haret University* 2, (2016): 125-141.
- Gürses, Emin. “Kafkasya’da Uluslararası Rekabet”, *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 7, sayı 1, (İlkbahar 2001): 250-273.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2019.

- Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler*. Ankara: TBMM Basımevi, 2021..
- Hamazkayın. Erişim tarihi: 17.04.2024. <https://hamazkayin.com/en/>.
- Hanson, Fergus .“Baked in and Wired: eDiplomacy @ State”, 2012. Erişim tarihi: 09.03.2024. <https://www.brookings.edu/articles/baked-in-and-wired-ediplomacy-state/>.
- Haynes, Jeffrey. *An Introduction to International Relations and Religion*. London: Pearson Longman, 2007.
- Holmes, Marcus. “Digital Diplomacy and International Change Management” içinde *Digital Diplomacy: Theory and Practice*, ed. C. Bjola, M. Holmes, 13-32. New York: Routledge, 2015.
- İyiat, Bora. “Bir Kara Lobcilik Örneği Olarak “Ermeni Diasporası”, *Devlet Dergisi*, 5 Mayıs 2015. Erişim tarihi: 26.04.2024. http://devlet.com.tr/makaleler/y80-BIR_KARA_LOBICILIK_ORNEGI_OLARAK_ERMENI_DIASPORASI.html.
- Kantarıcı, Şenol. “ABD ve Kanada’da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları* 3, 2001. Erişim tarihi: 05.04.2024. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=249>.
- Kantarıcı, Şenol. *Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*. Ankara: Lalezar Yayınları, 2007.
- Kaya, Metin. “Eğitim Diplomasisi: Kavramsal Bir Çerçeve”, *Türkiye Eğitim Dergisi* 4, sayı 1, (2019): 1-12.
- Keskin, Hızır. “Birinci Dünya Savaşından Bugüne Ermeni Sorunu”. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2005.
- Kılıç, Davut. “1915 Olaylarının 100. Yılına Doğru Ermeni Kilisesi ve Ermeniler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ermeni Araştırmaları* 44, (Mayıs 2013):165-186.
- Kılıçoğlu, Gökmen. “Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde Karabağ”, *Journal of Academic Opinion* 1, sayı 2: (2021): 50-55.
- Kurtz, Judy. “Kim Kardashian calls on Biden to stop the next Armenian genocide”, *THE HILL*, 8 Eylül 2023.Erişim tarihi: 29.04.2024. <https://thehill.com/blogs/in-the-know/4194610-kim-kardashian-calls-on-biden-to-stop-the-next-armenian-genocide/>.
- Küçük, Abdurrahman, “Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, sayı 1-4, (Ağustos 1996): 117-154.
- Laçiner, Sedat, Şenol Kantarıcı. *Ararat: Sanatsal Ermeni Propagandası*. Ankara: ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2002.
- Leonard, Mark. “Diplomacy By Other Means”, *Foreign Policy* 132, (2002): 48-56.
- Lyons, Terrence, Peter Mandaville. “Diasporas and Politics, Diasporas: Concepts” içinde *Intersections, Identities*, ed. K. Knott, S. McLoughin, 91-96. Londra: Zed Books, 2010.
- Melissen, Jan. “The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice”, içinde *The New Public Diplomacy Soft Power in International Relations*, ed. Jan Melissen, 3-27. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Mustafayev, Beşir. “Azerbaycan Milli Kütüphanesinde Bulunan Dağlık Karabağ ile İlgili Eserlerin Bibliyografyası”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, (Ekim 2013): 195-217.
- Nye, Joseph S. “Public Diplomacy and Soft Power”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, (2008): 94-106.
- Nye, Joseph S. “Soft Power”, *Foreign Policy* 80, (1990): 153-171.
- Nye, Joseph S. *Yumuşak Güç*. Ankara: Elips Kitap, 2005.

- OECD. “Armenia needs to integrate migration into sectoral and national development strategies, says new joint OECD Development Centre – CRRC-Armenia report”. Erişim tarihi: 27.04.2024. <https://www.oecd.org/development/migration-development/armenianeedstointegratemigrationintosectoralandnationaldevelopmentstrategiessaysnewjointoecddevelopmentcentrecrrc-armeniareport.htm>.
- Otabatmaz, Tolga. “Ermeni Milliyetçiliğinin Karabağ Sorununa Etkisi”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 7, sayı 2, (Aralık 2023): 391-422.
- Özçelik, İsmail. *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*. Ankara: TÜRKAR, 2007.
- Özden Cankara, Pınar, Yavuz Cankara. “İran ve Ermenistan Gölgesinde İsrail’in Azerbaycan ile Stratejik İlişkileri”, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* 7, sayı 13, (Ocak 2022): 1-21.
- Özocak, Özer. “Ermeni Diasporası ve Ermenistan: Siyasi, Ekonomik ve Dini İlişkiler”, *Asia Minor Studies* 10, sayı 1, (Ocak 2022): 63-74.
- Panossian, Razmik “The Past as Nation: Three Dimensions of Armenian Identity”, *Geopolitics* 7, (January 2002): 121-146.
- Panossian, Razmik. *The Armenians From Kings to Merchants and Commissars*. New York: Colombia University Press, 2006.
- Repetowicz, Witold. “Azeri extermination of Artsakh”, *Aravot*, October 2023. Erişim tarihi: 27.04.2024. <https://en.aravot.am/2023/10/30/336203/>.
- Safko, Lon. *The Social Media Bible: Tactics, Tools, and Strategies for Business Success*. New Jersey: Wiley, 2012.
- Sapmaz, Ahmet, Gökhan Sarı. “Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 8, sayı 15, (Haziran 2012): 1-32.
- Sarınay, Yusuf. “24 Nisan 1915’te Ne Oldu?”. Erişim tarihi: 20.03.2024. <https://turksandarmerians.marmara.edu.tr/tr/24-nisan-1915te-ne-oldu/>
- Sezgin, Meltem. “Lobicilik Kavramı ve Yöntemleri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 12, (Şubat 2012):751-771.
- Shain, Yossi Aharon Barth. “Diasporas and International Relations Theory”, *International Organization* 57, no. 3, (2003): 449-479.
- Sheffer, Gabriel. *Diaspora Politics at Home Abroad*. New York: Cambridge University Press, 2003.
- Signitzer, Benno H. “Public Relations and Public Diplomacy: Some Conceptual Explorations”, içinde *Public Relations Research*, ed. A. Zerfass, B. V. Ruler, K. Netherlands, 2015-218. Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.
- Smith, Huston. *The Illustrated World’s Religions: A Guide to Our Wisdom Traditions*. New York: Harper San Francisco, 1994.
- Soydan, Ersoy, Nuray Alpaslan. “Medyanın Doğal Afetlerdeki İşlevi”, *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi* 7, (Mayıs 2016): 53-64.
- Şener, Taner B. “Lobicilik, ABD’de Ermeni Diasporasının Oluşması, Yaptığı Propaganda ve Lobi Faaliyetleri”. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2004.
- Şimşek, Sedat. “Medya-Siyaset- İktidar Üçgeninde Medya Gerçeği”, *Selçuk İletişim* 6, sayı 1, (Kasım 2013): 124-143.
- Şir, Aslan Yavuz. “Ermenistan’la Gürcistan Atasında Yeni Bir Dönem Mi, Yeni Gerginlikler Mi?”, 2019. Erişim tarihi: 27.03.2024. <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-LA-GURCISTAN-ARASINDA-YENI-BIR-DONEM-MI-YENI-GERGINLIKLER-MI>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri”. Erişim tarihi: 25.03.2024. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

- T.C. Dışişleri Bakanlığı. “Uyuşmazlığın Tarihi Arka Planı”, 2016. Erişim tarihi: 20.03.2024. https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/2016/1915-olaylarina-dair-turk_ermeniu-yusmazliginin-tarihi-arka-plan-_turkce.pdf.
- Tarhan, Muhammet. “Diaspora Ermenileri, 1915 iddiaları konusunda daha radikal”, 25.04.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/diaspora-ermenileri-1915-iddialari-konusunda-daha-radikal/1818063> 29.03.2024.
- Taşcıoğlu, Ömer Lütfi. “Fransa’nın Osmanlı Dönemindeki Faaliyetleri”, *SSS Journal* 4, is. 15, (2018): 713-719.
- Tosun, İsa. “Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması”, *The Journal of Europe - Middle East Social Science Studies* 2, sayı 2, (Mayıs 2016): 217-251.
- Tuch, Hans N. *Communicating with the World: U.S. Public Diplomacy Overseas*. New York: St. Martin’s Press, 1990.
- Tuna, Fatih. “Kamu Diplomasisinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü” *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sayı 2, (Ekim 2021): 1-12
- Yaşın, Gözde Kılıç. “Ermeni İddiaları, Hukuk ve Siyasi Lobicilik”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No: 2023/15. Erişim tarihi: 30.03.2024. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-IDDIALARI-HUKUK-VE-SIYASI-LOBICILIK>.
- Yıldız Deveci Bozkuş. “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında 1915 Olayları”, *TESAM Akademi Dergisi* 2, sayı 1, (Ocak 2015): 93-100. Yılmaz, Tülay “Türkiye’nin Kullanamadığı Stratejik Güç”, *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 2009. Erişim tarihi: 10.03.2024. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/1109/turkiyenin_kullanamadigi_stratejik_guc_lobicilik%E2%80%A6.
- Yılmaz, Salih. “Ermenistan Cumhuriyeti’nde Okutulan 10. Sınıf Tarih Ders Kitabında Türkler Aleyhine İfadeler ve Sözde Ermeni Soykırımı”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 177, (Aralık 2008): 115-126.
- “«Día negro para los cristianos»: Cher acusó a Turquía y Azerbaiyán de Matar Armenios”, *SoyArmenio*, 12 Aralık 2020. Erişim tarihi: 29.04.2024. <https://soyarmenio.com/noticias-de-armenia/dia-negro-para-los-cristianos-cher-acuso-a-turquia-y-azerbaiyan-de-matar-armenios/>.
- “107th Anniversary Commemoration of the Armenian Genocide to Feature Singer Elie Berberian in Times Square, New York”, *Mirror-Spectator*, 20 April 2022. Erişim tarihi: 29.04.2024. <https://mirrorspectator.com/2022/04/20/107th-anniversary-commemoration-of-the-armenian-genocide-to-feature-singer-elie-berberian-in-times-square-new-york/>.
- “24 Nisan açıklaması: Biden 1915 olaylarını ‘soykırım’ olarak tanımladı, Türkiye sert tepki gösterdi”, *BBC News Türkçe*, 24 Nisan 2021. Erişim tarihi: 14.04.2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56874181>.
- “ABD’nin Colorado eyaletinde Ermeni Soykırımı okul müfredatına alındı”, *Ermeni Haber Ajansı*, 10 Temmuz 2020. Erişim tarihi: 14.04.2024. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2020/07/10/ABD-Colorado-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-m%C3%BCfredat/187635>.
- “Alexis Ohanian ile Serj Tankian Pan-Ermeni dijital platformu kuracak”, *Ermeni Haber Ajansı*, 9 Ekim 2019. Erişim tarihi: 22.04.2024. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2019/10/09/Alexis-Ohanian-Serj-Tankian-Ermeni/166380>.

- “Aram I instó en los Estados Unidos a apoyar a los refugiados armenios de Karabaj”, SoyArmenio, 2023. Erişim tarihi: 12.04.2024. <https://soyarmenio.com/noticias-de-artsaj/aram-estados-unidos-refugiados-armenios-karabaj/>.
- “Armenia”, The World Factbook. Erişim tarihi: 19.03.2024. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/armenia/>
- “Armenian genocide issue to be included in Syrian history textbooks”, *Armenpress*, April 2019. Erişim tarihi: 16.04.2024. <https://armenpress.am/eng/news/971248.html>.
- “Azerbaycan tekrar ateşkesi ihlal etti ve Ermenistan’ın egemen topraklarına saldırı düzenledi”, *Armenpress*, 11 Ocak 2022, Erişim tarihi: 21.04.2024. <https://armenpress.am/tur/news/1072704.html>
- “Azeri saldırısı sonucu Dağlık Karabağ’da en az 6 çocuk hastaneye kaldırıldı”, *Armenpress*, 19 Eylül 2023, Erişim tarihi: 24.04.2024. <https://armenpress.am/eng/news/1119881.html>.
- “Concurso para publicar artículos en revistas científicas sobre el Genocidio Armenio”, *SoyArmenio* 2022. Erişim tarihi: 23.04.2024. <https://soyarmenio.com/noticias-de-armenia/concurso-para-publicar-articulos-en-revistas-cientificas-sobre-el-genocidio-armenio/>.
- “Concurso para publicar artículos en revistas científicas sobre el Genocidio Armenio”, *SoyArmenio*, 2022. Erişim tarihi: 23.04.2024. <https://soyarmenio.com/noticias-de-armenia/concurso-para-publicar-articulos-en-revistas-cientificas-sobre-el-genocidio-armenio/>.
- “Dünya Nüfusu 2024: Dünyada Kaç İnsan Var? Ülkelere Göre Dünya Nüfus Sıralaması”, *Milliyet*, 05.01.2024. Erişim tarihi: 27.03.2024. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/dunya-nufusu-2024-dunyada-kac-insan-var-ulkelere-gore-dunya-nufus-siralamasi-6694352>.
- “Dünyada Ermenilerin En Fazla Yaşadığı 10 Ülke”, *Stratejik Ortak*, 18.11.2019. Erişim tarihi: 30.03.2024. <https://stratejikortak.com/2019/11/dunyada-ermenilerin-en-fazla-yasadigi-10-ulke.html>.
- “Fransa’da "Ermeni Soykırımı" Eğitim Müfredatına Girdi”, *Bianet*, 2012. Erişim tarihi: 16.04.2024. <https://bianet.org/haber/fransa-da-ermeni-soykirimi-egitim-mufredatina-girdi-140518>.
- “Kardashian condenó la agresión de Azerbaiyán”, *SoyArmenio*, 17 Temmuz 2020. Erişim tarihi: 29.04.2024. <https://soyarmenio.com/diaspora-armenia/kardashian-condeno-la-agresion-de-azerbaiyan/>.
- “Members of Congress Blast Azerbaijan and Turkey as Attack on Artsakh Expands to Armenia”, *Armenian Weekly*, September 2020. Erişim tarihi: 14.05.2024. <https://armenianweekly.com/2020/09/29/members-of-congress-blast-azerbaijan-and-turkey-as-attack-on-artsakh-expands-to-armenia/>.
- “Members of Congress Sign Bipartisan Letter Opposing F-16 Sale to Turkey”, *AAA*, 2022. Erişim tarihi: 14.04.2024. <https://www.armenian-assembly.org/post/members-of-congress-sign-bipartisan-letter-opposing-f-16-sale-to-turkey>.
- “Mississippi, Ermeni Soykırımı’nı tanıyan son 50. ABD eyaleti oldu”, *Ermeni Haber Ajansı*, 6 Mayıs 2022, Erişim tarihi: 15.04.2024. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2022/05/06/Mississippi-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-ABD/230623>.
- “Serj Tankian: Artsakh yasal olarak hiçbir zaman Azerbaycan’ın bir parçası olmadı”, *Ermeni Haber Ajansı*, 14 Ağustos 2023, Erişim tarihi: 01.05.2024. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2023/08/14/Serj-Tankian-Artsakh-Azerbaycan/253903>

- “Sixty-Six U.S. Representatives Urge Congressional Appropriators to Allocate \$200 Million for Artsakh Genocide Victims; Help Armenia Defend Against Azerbaijani Aggression”, ANCA, 2024. Erişim tarihi: 04.05.2024. <https://anca.org/press-release/sixty-six-u-s-representatives-urge-congressional-appropriators-to-allocate-200-million-for-artsakh-genocide-victims-help-armenia-defend-against-azerbaijani-aggression/>.
- “Soykırım Ukrayna’nın da müfredatında”, *Agos*, 2012. Erişim tarihi: 16.04.2024. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/2661/soykirim-ukraynanin-da-mufredatinda>.
- “Sözde soykırıma iğrenç klip!”, *Haber 3*, 7 Haziran 2006. Erişim tarihi: 01.05.2024. <https://www.haber3.com/guncel/sozde-soykirima-igrenc-klip-haberi-98073>.
- “The Mirzoyans of Artsakh: Azerbaijani Troops Killed Father, Took Daughter Captive”, *Hetq*, 2022. Erişim tarihi: 24.04.2024. <https://hetq.am/en/article/146985#>.
- “Türk ordusu Suriye’de Süryani kiliselerini bombaladı”, *Ermenistan Kamu Radyosu*, 1 Haziran 2022. Erişim tarihi: 20.04.2024. <https://tr.armradio.am/2022/06/01/turk-ordusu-suriyede-suryani-kiliselerini-bombaladi-foto/>.
- “Yunan-Ermeni Dostluk Derneği: Bakü’nün amacı kültürel soykırım yapmaktır”, *Armenpress*, Şubat 2022. Erişim tarihi: 10.04.2024. <https://armenpress.am/tur/news/1075048.html>
- “الأرمنية الإبادة ذكرى بيوم رسالة يوجه الأول آرام الكبير كيليكيا بيت كاتوليکوس قداسة”, (al’ermeniyeti al’iibadat dhikraa biawm risalatan yuweccihu al’awal arami el’kebiri kylykia biyd kathulikus qadaseti) *Aztag Arabic*, April 2020. Erişim tarihi: 07.04.2024. <https://aztagarabic.com/archives/28363>.